

ქ-152 ს

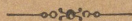
სომეხთა მეცნიერნი

ქვათა ღაღადი.

წერილი

ილია ჭავჭავაძისა.

მეორე გამოცემა „ივერიის“ რედაქციისა.

ბ. ტფილისი

სტამბა მ. შარაძისა და აზნ., ნიკოლ. ქუჩა, № 21.

1899 წ.

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 21 Іюня 1899 года.

„ვგრე მტრისა არ მეშინის,
რადგან ცხადად მაწყინარობს;
მოყვარესა-მტერსა ვუფრთხი,
მემოყვრება, მოცინარობს“...

რუსთაველი

1

ჩვენისთანა დაბრიყვებული, დაბალ ღო-
ბედ მიჩნეული ერი, ჩვენისთანა სახელ-
გატეხილი ძნელად თუ სხვა მოიბოვება
დედამიწის ზურგზე. ვინც გნებავთ, ან ზედ-
გვაბოტებს, ან გვქელავს და მიწასთან გვას-
წორებს. ლაშქის კავკასიის ქედს აქედ ჩვენი
ხსენება გზაჩანაგონ, ქართველების სახელი
დედამიწის ზურგიდამ აღგავონ და ჩალასავით
ქარს გაატანონ. თითქო არც ოდესღაც ვყო-
ფილვართ, არც დღეს ვართ... სულით და-
ბალნი, ჭკუა-გონებით ჩლუნგნი, ზნეობა-
დაცემულნი, სულელნი, უსწავლელნი, გაუ-

ნათლებელნი, გაღატაკებულნი, ფლიდნი, პირის-გამტეხნი, მხდალნი-ლაჩარნი—აი ჩვენის სულიერ და ხორციელ ავლადიდების სურათი! აი რანი ვყოფილვართ, რანი ვართ დღეს იმათის სიტყვით, ვისაც ასე თვისდა სასარგებლოდ მიუჩნევია ჩვენის სახელის კატეხა, ჩვენი მიწასთან გასწორება. წერით თუ სიტყვით, შინ თუ გარედ წელებზე ფეხს იდგმენ, რომ ქვეყანა დააჯერონ, ვითომც ჩვენ სწორედ ასეთი უხვირონი და უღირსნი ვყოფილვართ და დღესაც ასეთნივე ვართ, თუ არ უარესნი.

ამისთანა დღით შუბლზე გაისტუმრეს ქართველის სახელი ევროპაში, საცა-კი ენა და კალამი მიუწვდებოდათ. ასეთივე სახელი გაუთქვეს ქართველებს თვით რუსებ შორისაც. მართალია, ვისაც—ევროპიელს, თუ რუსს—საკუთარის თვალთ მოუჩხრეკია ჩვენი ავი და კარგი, ზოგიერთა რასმე ჩვენთვის სანუგეშოსაც ამბობენ, მაგრამ ჩვენდა სამწუხაროდ, ცოტანი არიან ამათში იმისთანანი, რომელთაც „თვისის სიტყვის საფუძველი სხვის გულის თქმაზედ არ დაედვას“, სხვის ფეხის ხმას არ აჰყოლოდეს, სხვის ჩაძახილი

არ ამოეძახნოს და აქ მოსვლისავე უმაღლესის
გულის-თქმათა მახეში არ გაბმულიყოს.

სახელის გატეხას თქვენი ჭირიმც წაუღია.
სიტყვითა და კალმით ქვეყანას ეფიცებიან,
ვითომც კავკასიის ქედს აქედ, ტიგრისა და
ეფრატის სათავებამდე, თითქმის შავის ზღვი-
დამ კასპიის ზღვამდე ეგრედ წოდებული არ-
მენია (ვითომც სომხეთი) ყოფილა ათადამ-
ბაბადამ დღევანდლამდე და თუ სადმე ვილაც
„ვრაცები“ ყრილან—ერთი ათიოდე ბოსლის
ადგილი თუ სჭერიათ და ისიც თითქმის სო-
მეხთა მოწყალებით. თვითონ ეს „ვრაცები“
ვითარცა ერი არაფრად სახსენებელია, იმი-
ტომ-რომ გაწყვეტისა და გადაშენების გზაზე
დგანან და, თუნდ ესეც არ იყოს, ჭკუა იმათ
არ გააჩნიათ, რომ თავ-ბედისა გაიგონ რამ,
აღებ-მიცემეობის უნარი ღმერთს იმათთვის
არ უღირსებია, მეურმეობისა და ჩაღვადრო-
ბის მეტი სხვა ხელობა არ იციან და ის პა-
ტარა-პატარა საბოსლეებიც-კი ვერ მოუხმა-
რებიათ, რომელთაც, ქვეყნის სასაცილოდ,
საქართველოს ეძახიან. ან როგორ მოიხმარე-
ბენ, რომ ამისათვის არც ჭკუა-გონება უჭრით,
არც გამრჯელობა, არც სწავლა-ცოდნა, არც

სურვილი აქვთ, არც ხალისი იცოდინონ და ისწავლონ რამ თუნდ იმავ სომხებისაგან, რომელნიც ვითომც ღვთისაგან და ისტორიით მოვლენილნი არიან, რომ კულტურის დროშით ხელში ააყვავონ და გააბედნიერონ არამც თუ მახლობელი აღმოსავლეთი, არამედ შორეულიცა, ერთობ მთელი ბრიყვი და უმეცარი აზია.

ამ სახით ხომ გვართმევენ ყოველს ეროვნულს ღირსებას, სთითხნიან ჩვენს ვინაობას და რომ სულ მთლად ბოლო მოგვიღონ ქვეყნის წინაშე, გვიბათილებენ მთელს ჩვენს ისტორიასაც, ჩვენს ისტორიულს მატრიანეებს, ისტორიულს ნაშთსა და სახსოვარსა, მთელს ჩვენს სისხლით-მოსილს ღვაწლს ქრისტიანობისათვის შეწირულსა, და ყოველს ამას თვითონ იჩემებენ ღიღის გაძვრენ-გამოძვრენითა. მართალია, ტყუილს მოკლე ფეხები აქვს და სხვისა ღირსების ჩამორთმევით, ან დაკლებით მათნი არც მოივლინებიან, არც გადიდდებიან, მაგრამ წადილის დაუჭირავსა ყური აქვს მოუსმენი და ენა გრძელი.

რისთვის არის ატეხილი ეს მტვერ-ბუქი, ეს ფუქსავატი ჭექა-ქუხილი? იმისთვის, რომ

ქვეყანა დააჯერონ, ვითომც ამიერ-კავკასიაში ერთად-ერთი სომხის ერია, რომელიც ძველის-ძველადაც ყოფილა, დღესაც არის და ამის გამო მომავალიც მისთვის უფრო უპრიანია, ვიდრე სხვისათვის, რადგანაც ისტორიულად დაამტკიცეს თვისი სულიერ-ხორციელი სიდიდე და ძალ-ღონე, თვისი შეურყევლობა და სიმაღლე ჭკუა-გონებისაო.

ვისი უნარია ყოველივე ეს? ეს რა შავი ყორანია, რომ თავს დაგვტრიალებს, ზედ დაგვყეფს და დაგვჩხავის? ჩვენ ადრეც გვითქვამს და ეხლაც ვიტყვით: ღმერთმა გვაშოროს იგი ბრალი, იგი ცოდვა მთელს ერს სომხისას შევწამოთ, რომელიც მარტო ერთს გვარს გუნდს სომხებისას და იმ გუნდის მწიგნობარ-მეცნიერთ ეკუთვნის. თუმცა ასეა, მაგრამ მინამ კალამს ხელში ავიღებდით ამ წერილის დასაწერად, დიდხანს ჩავუფიქრდით ერთს ჩვენთვის დიდ-მნიშვნელოვანს გარემოებას: როგორ ჩამოგვართმევს წერილს მთელი ერი სომხებისა? ეს საკითხი უქმი საკითხი არ არის, როგორც ვნახავთ.

ერი, როგორც კრებული ისტორიით შედუღებულ ერთ-სულ და ერთ-ხორც მკვი-

დრთა, ყოველ პატიოსანისა და ჭკუათა-მყოფელ ადამიანისაგან უნდა პატივცემულ იყოს ყოველ შემთხვევაში და მისი ასე თუ ისე გაუპატიურება, ავად-ხსენება დიდად სათაკილო საქციელია. ყოველს ერს თავისი საკუთარი სახე აქვს, თავისი საკუთარი გულთათქმა, თავისი წადილები, თავისი სულთასწრაფვა, თავისი ღირსება. ამაების შეგინება ერთი იმისთანა სიბრიყვეა, რომელიც გონება-გახსნილს ადამიანს არ ეპატიება, არ შეენდობა. ეს ჩვენ კარგად ვიცით და ღმერთმა გვაშოროს იქ მთელი ერი ვიგულისხმოთ, საცა მარტო ერთ გვარი გუნდია ცოდვილი. აი საფრთხე სწორედ აქ არის. აი აქედამ მოგელით იმ მტვერ-ბუქსა, იმ კუდიან-ქარსა, რომლის აყენებას არ მოერიდება იგი ერთ-გვარი გუნდი, რომ კაცს თვალები დაახუჭვინოს, თვალები აუბას.

ვინ იცის რა ბუქსა და ნალარას დაჰკრავს, რა საყვირს დააყვირებს ამ წერილების გამო იგი გუნდი, რომლის მხილება ჩვენ სახეში გვაქვს და რომელსაც ჩვეულებად დასჩემებია მათ შესახებ ნათქვამი მთელს ერს მოახვიოს თავზე, მთელს სომხობაზე გადაიტანოს. აქ

განზრახვა აშკარაა. ერის სახელით ბრძოლას სამართლიანადა აქვს დიდი პატივი და საბუთი. ეს იმ გუნდს კარგად შეუგნია და ამიტომ კარგად იციან, რომ ერის სახელით წინაღვე მოიბირებენ მსმენელს, წინაღვე მოისყიდიან და, მაშასადამე, ნახევარი გამარჯვება უკვე ხელთა აქვთ. ხერხი სჯობია ღონესაო. რაკი ამ თვალთ-მაქცურს ხერხს ხელს მოჰკიდებენ, მერე ადვილია მოქმელსა და მხილებელს შესწამონ ერთა შორის განხეთქილების შთამოთესვა, ორის ერის ერთმანეთზე გადაკიდების უკადრისი სურვილი. აშკარაა აქ იმათი ქვედა-გრძნობული ანგარიში. ყოველ ამით ჰსურთ შვილდ-ისარი, მათზე მიზიდული, თავიანთ თავს ააცდინონ და გულში თითონ ერსა ჰკრან გასაწბილებლად და ესეთი ხერხიანი ფარი იფარონ და საკუთარის ცოდვების მხილებას ამითი პირში კაპი ამოსდონ, ენა მოსჭრან.

მთელი ერი სომხებისა აქ არაფერს შუაშია. იგი, ვითარცა მშვიდლობიანად მშრომელი და გამრჯელი, თავისს საქმეს ადგია — ვაჭრობაა, თუ ხვნა-თესვა — და ფიქრადაც არ მოსდის და არც ეჭირება პასუხის-მგებელი იყოს

იმ ზოგიერთთა ცოდვების გამო, რომელნიც არა-მკითხვე მოამბესავით მეტიჩაობენ და გარს დასტრიალებენ, როგორც მუშლი მუხასა. ერმა კარგად იცის, რომ ჭეშმარიტის ღირსების ქვეყანაში მოსაფენად საჭირო არ არის ბუკი და ნალარა. კარგად იცის, რომ მატრაკვეცობა მისის ერთგვარ გუნდისა ვერაფერი თამასუქია არც იმისათვის, რომ ღირსება მისი ქვეყანაში გაითქვას, არც იმისათვის, რომ სხვისა ავად ხსენებით, სხვა ერის ძაგებით იქ გამოინასკვოს, საცა არ არის. ჭეშმარიტი ღირსება საქმითა თვისითა ჰლადდებს მხოლოდ და არა ყვირილითა და დაფა-ზურნითა. ჭეშმარიტს ღირსებას ყვირილი არ უნდა. მისი ბუნება და თვისება ის არის, რომ მით უფრო სასახელოა და საგულელებელი, რაც უფრო მდუმარეა. ნუ გგონიათ, ამ ბუნებას ღირსებისას კაცმა ჭკუა ვერ მიაწვდინოს, თუ გამეცნიერებული და განათლებული არ არის. ამისათვის საკმაო სადი ჭკუა და უბრყვილო გული უბრალო გლეხ-კაცისაც. „კარგი ვარ, ამას ნუ იტყვი, თავს ნუ დაუწყებ ქებას“, ან: „ვაჟკაცი წყნარი სჯობია, ჩალად არა ჰღირს მკვე-

ხარი“ ¹⁾),—განა გლახ-კაცის ნათქვამი არ არის?

სამწუხაროდ ჩვენდა, ამ ჭკვიანურ ანდა-ზის სიბრძნემდე ჯერ აქამომდე ვერ მიუღწევია იმ ერთს გუნდს სომხებისას, რომლის მეცნიერნი ქება-დიდებას სომხებისას საყვირით ჰყვირიან და ამასთან, საცა გინდათ და არ გინდათ, ქართველებს მიწასთან გვასწორებენ და დედა-ბუდიანად გვთხრიან. სომხების ქება-დიდებასთან ჩვენ რა ხელი გვაქვს. ამისთანაებში, თუნდაც გადაჭარბება, სხვისათვის უწყინარი და უტკივარი გულ-უხვობაა და სხვა არაფერი. ჩვენ სომხების არავითარი ღირსება, არავითარი სიკეთე არა გვშურს. პირ-იქით, თუ სიკეთე, ღირსება რამ სჭირთ, იგი ჩვენთვის მხოლოდ სანატრელია და არა საშურველი. შურს ისა სწყინს და გულს უკლავს,—სხვას ჩემზე მეტი რადა აქვსო, ნატვრა-კი პატიოსნური სურვილია, მეც ის შევიძინო, რაც სხვას შეუძენია, მისდა სიკეთემდე, ღირსებამდე მივალწიოო. შური ვერ იტანს სხვისა ღირსებას, ნატვრა-კი შეჰხარის. შური ებრძვის ღირსებას, ნატვრა-კი ეტრფის.

¹⁾ ფშაური ლექსებია.

ამიტომაც ჩვენ ქება-დიდებას სომხებისას საბუთებს არ გამოვუჩხრეკთ, თუნდაც ცალიერი ბაქიობა იყოს. თუ საქებ-სადიდებელი აქვთ რამე, ღმერთმა შეარჩინოთ, თუ არა აქვთ, ღმერთმა მისცეთ. ჩვენ მარტო იმას ვჩივით, რომ სომხის მაქებ-მადიდებელი გუნდი ჩვენ, ქართველებს, გვთხრის, სულიერად და ხორციელად გვაბათილებს და სამარისაკენ გვიშვერს ხელსა, თითქოს მარტო ჩვენი არარაობაა მათის ღირსების მომასწავებელი, მათის ღირსების მანიშნებელი.

დროა ნილაბი ავხადოთ იმ ერთს გუნდს სომხებისას, რომელთა მეცნიერნი ასეთს ყოფას გვაწევენ ქართველებს დიდისა და პატარის გამოუკლებლად. დროა გავითვალისწინოთ იგინი ისე, როგორნიც ნამდვილ არიან უნილაბოდ, უფერ-მარილოდ. დროა ვიცოდეთ, საიღამ დაგვყევს ჩვენ ჩვენი შავი ყორანი, საიღამ მოდის ეს ქვის-სეტყვა ჩვენს თავზე. დროა ჭკუას მოვიდეთ და არ შევუშინდეთ იმ ცრუ-პენტელა ლიბერალებს, იმ ჭეშმარიტის ლიბერალობის ბერიკეებს, რომელნიც განგებ პირში ბურთსა გვჭრიან, რომ თავისი ოინბაზობა, ორპირობა და ცალ-გუ-

ლობა მიაფუჩეჩონ და ზედ ლიბერალობის წმინდა კალთა გადააფარონ. ნუ გვამხილებთო ჩვენს ცუდლუტობას, ოინბაზობას, თორემ ეროვნულ შფოთის აღდგენას დაგწამებთ, რეტროგრადობის ბანაკში თავს ამოგაყოფინებთ, რადგანაც მეცხრამეტე საუკუნის დასასრულს ეროვნულ შფოთის ატეხა, ერთა შორის ღვარძლის შთამოთესვა სიბრიყვესა და გონების სიბნელეს მოასწავებსო და ლიბერალობის შეგინებასო. უფროთხიან ბაღდეები ამ ტყუილს ჭეჭა-ჭუხილს ტყუილ ლიბერალობისას, უფროთხიან ყოველნი, ვინც სიტყვას გაუსინჯავად იჯერებს.

ლიბერალობა განა მალვაა, ანუ ხელის წაფარება ტყუილებისა, ოინბაზობისა, თაღლითობისა, თვალთმაქცობისა და ყოველგვარ ნამუს-ახდილობისა, და არა მხილება ყოველ ამისი? თუ საძრახავსა არ ამხელ და სამარცხვინო ბოძზე არ გააკრავ, მაშ რის მაქნისი-ღაა ეგ თქვენი მოწონებული, თქვენი ქადებული დო-ყლაპია ლიბერალობა. მაშ ეს გამოჯარება ყოველ საქმისა, ეს მზეზე გამოტანა ყოველის ფარულის და არა ფარულის ბოროტისა,—იმისდა მიუხედავად,

შფოთს ასტეხს, თუ არ ასტეხს,—განა უწმიდაესი და უპირველესი ღირსება არ არის ჭეშმარიტის ლიბერალობისა, რომელიც-კი მას შეუძენია დიდის ღვაწლითა და ზოგჯერ სისხლის ნთხევითაცა...

...ვის მოუვა ფიქრად, რომ ბოროტის მხილებას კრიჭა შეუკრას ვისისამე წყენის შიშითა, თუ არ დო-ყლაპია ლიბერალსა. საბუთიანს, მართალს მხილებას, თუნდა მთელის ერისას, გონიერი ერი მადლობით ეპყრობა და არა რისხვითა და შფოთითა. ჭეშმარიტი ლიბერალობა ის არის, რომ ჭეშმარიტება არავის წააწყმედინო, არავის გააქელვინო, ბოროტს ბოროტი ამხილო, მსჯავრ-დაუდებლად არ შეარჩინო და, თუ საიმისოა, ცხვირიდამაც ძმარი აღინო. ბაძით ჭვეყანა წახდებო, ნათქვამია. მჯავრ-დაუდებელი ბოროტი მაცდურების მახეა და შიგადვილად გაიბამს თავს გულ-ლბილი და ხასიათ დაუდგრომელი კაცი. „უსირცხვილოს თუ არ არცხვენ, ბაძით მორცხვიც გაურცხვდება“.

თუ აქაო-და შფოთი ასტყდება და ლიბერალობის ღაღადებით ჩვენ, ქართველებს,

ხმას გვაკმედინებენ და თუ მარტო ბაღღების საცდენად და საფრთხობლად არ მოაქვთ აქ უადგილოდ ღიბერალობა, რატომ ამავე მიზეზით იმ გუნდს სომხებისას პირში კაპს არ ამოსდებენ, რომელთა მეცნიერნი, საცა გინდათ თუ არ გინდათ, მთელს ქართველს ერს — დიახ, მთელს ქართველს ერს! — თავზე ლაფს ასხმენ ქვეყნის წინაშე და საფლავს უთხრიან, როგორც წინად ვთქვით. აბა თუ ერთმა ამ ცრუბენტელა ღიბერალთაგანმა ენა დასძრას და უთხრას: „კაცნო, რას მიჰქარავთ, რას მიედ-მოედებით! თუ ჩვენი საკუთარი ღირსება რამ გაგვაჩნია, ჩვენი საკუთარი მიწა-წყალი, — ეგა სთქვით, თუ არა-და რას ჩასციებიხართ მთელს ქართველობას, რაზედ უტეხავთ სახელს, რაც მისია, ტყუილად რად იჩემებთ? განა ქართველის ერის ძაგებით, სულიერად და ხორციელად წაწყმედით ჩვენ ჩვენის სამოთხის კარი გაგვეღება! განა არ იცით, რომ თუ სადმე სანთელ-საკმეველია, თავისს გზას არ დაჰკარგავს, ბევრიც რომ შორიდამ უბეროთ!“ ერთს კაცსაც ამაზე ხმა არ ამოუღია და არც ამოიღებს, იმიტომ-რომ ორ-პირნი და ცალ-გუელნი არიან. ყო-

ველ ამას გულ-წრფელობა, მართლ-მოყვარეობა, დიდ-სულოვნობა უნდა და დღევანდელ ბაზრისათვის არც ერთსა აქვს მაზანდა, არც მეორეს და არც მესამეს.

გამოდის, რომ ჩვენ-კი მადლობელნი უნდა ვიყვნეთ, როცა ჩვენს მთელს ერს დედა-ბუდიანად სთხრიან და ისინი-კი უნდა აგვიშფოთდნენ, როცა ჩვენს მთხრელსა და მაგინებელს — ისიც გუნდს და არა მთელს ერს — ვიგერიებთ და იმის თვალთმაქცობას ვამხელთ. გამოდის, რომ ჩვენზედ, თუნდ ერის ცალკე გუნდზე, მართალი ძვირიც არა სთქვათო ჩვენის შფოთისა და წყენის შიშითა და ჩვენ-კი თქვენი აშფოთება, თქვენი წყენა აინუნშიაც არ მოგვდის, თუნდ მთელი ერი გამოგილანძლოთ და მთელი გუდა ტყუილებისა ზედ თავზე დაგაბერტყოთ თქვენის სახელის გატეხისათვისაო. ეს სადაური სამართალია, სადაური ლიბერალობა? ეს ფარისევლობაა, ეს მელა-ტურაობაა, ქვემძრომობაა, ეს სოროში თავის შეძვრენაა, კუდისაკი გარედ დარჩენა, და არა ლიბერალობა. პატიოსან კაცთა შორის ნამუსია მოციქულიო, ნათქვამია.

დღე, ამ ცრუ-პენტელა მწყობრმა ჭიანის-
ლიბერალობისამ ბაღდებს პირი თევზსავით
ამოუვსოს,—ჰა, ხმა, კრინტი არ დასძრათ
ჩვენის მხილებისათვის, თორემ რეტროგრა-
დის სახელით მოგნათლავთო, გონიერს კაცს-
კი ვერ წაართმევენ პატიოსანს უნარს თავი
გამოიდოს მართლის სარჩლისათვის და ტყუ-
ილის მხილებისათვის, როცა ამას ითხოვს
განგებ შეგინებულ-გალანძლული გრძნობა
ადამიანისა და ერის ღირსებისა. აქ პატიო-
სანი, პირდაპირი დგომაა საჭირო, პირდა-
პირი მხილება და არა გაქცევა და უკუ-დგომა
მხდალსავით და ლაჩარსავით.

სწორედ რომ ვთქვათ, ადამიანის ღირ-
სების საწყაო ლიბერალობა, ან რეტროგრა-
დობა და სხვა ამისთანა-კი არ არის, არამედ
ეს: მართალია კაცი, თუ მტყუანია. ეხლან-
დელ წვრილ-ფეხობას-კი რომ უთხრათ, —
შენი აზრი ლიბერალური არ არის, რეტრო-
გრადულიაო, მაშინვე შიშით ფერი ეცვ-
ლება და, რაც გინდ მართალი იყოს, ენა
მუცელში ჩაუვარდება,—ეს რა ღმერთი გამ-
წყრომიაო. აღარავინ დაეძებს, — მართალს

წყრომიანო. აღარავინ დაეძებს, — მართალს თავისი საკუთარი ფასი აქვს, თუ არა, და ამ მხრით აზრის ჩხრეკაში აღარავინ შედის.

კიდევ ვიტყვით, საქმე ის არის, რომ მხილება ავისა და ბოროტისა საფუძვლიანი და საბუთიანი იყოს და არა მოჭორილი, — და სამღურავისა, ან წყენის, ან შფოთის ატეხის შიშით ნურავინ გაიხეთქს გულს. განა არ ვიცით, მხილება არაფრად ეჭაშნიკება ავის მქნელსა, მაგრამ განა ეს საბუთია თვალი დავიბრმავოთ, ყურებში ბამბა დავიცოთ და ენა მოვიჭრათ, როცა იგი ავი ჩვენ თავში გვცემს, ჩვენს არარაობას ჩვენდა სამარცხვინოდ საქვეყნოდ ჰღალადებს. რად უნდა გავუჩუმდეთ? აქაო-და თქვენს ხმის ამოდებას ჩვენი წყენა მოჰყვება, წყენას ჩვენი გაშფოთებაო და ეროვნულ შფოთის ატეხა ეხლანდელ დროში საკადრისი არ არისო, ნუ თუ მართლა ამ ლათაიებს უნდა შევუშინდეთ და ენაც არ დავძრათ ჩვენის საკუთარის ვინაობის სარჩლისა და პატრონობისათვის.

ჩვენ თქვენი წკიპურტიც-კი გვწყინსო და თქვენ ჩვენს პანდურსაც ნუ იწყენთო. რა

ნაბიჭვრები ჩვენა ვართ ამ წუთი-სოფლისა, რომ ამას გვეუბნებიან, ამით გვითათბირებენ. რას გვიქვიათ აქლიბერალობა, ან რეტროგრადობა, როცა ჩვენს ვინაობას, ჩვენს თავ-ბედს ასე აბიაბრუებენ და ძირიანად სთხრიან! მარტო მხდალი და ლაჩარი ამისთანა ლათაიებს მიზეზად დაიხვევს ხოლმე ხელზე, როცა სხვისა ნაფურთხს ხმა-ამოუღებლივ ჰლოკავს და სხვის ლანძღვა-თრევას ხმა-ამოუღებლივ იტანს, რომ მერე გაქცევა, უკუდგომა და ხმა-ამოუღებლობა ლაჩრობაში არ ჩამომართვანო. ჯერ სამაგისოდ, ღვთის მადლით, არა გაგვიჭირებია-რა: გული იმოღენად კიდევ შეგვირჩენია, იმოღენად კიდევ გვერჩის, რომ ჩვენს ვინაობას ვუბატრონოთ და ქართველობის სახელი სალანძღავ-სათრევად არ დავანებოთ არავის.

II

ომეხთა მეცნიერთა და მათთა ამქართა ოინები კარგა ხნის ამბავია. სხვა რომ არა ვთქვათ-რა, მთელი სამოცი წელიწადი მაინც არის მას აქედ. ვამბობთ,

მთელი სამოცი წელიწადია მას აქედ და ეს ისეთი მოკლე მანძილი არ არის, რომ არაფრად ჩაიგდოს და ანგარიშში მისაღები არ იყოს. მთელი სამოცი წელიწადია, რაც ერთი და იგივე ჭექა-ქუხილი ერთისა და იმავე ტენდენციისა ჩვენს ვინაობას ერჩის და დღე მუდამ უფრო მეტის კადნიერებით, უფრო მეტის გაბედვით, მეტის სილაღით ტყავს აძრობს და წარღვნას უქადის. მთელ ამ საკმაოდ ხანგრძლივ დრო-ჟამის სივრცეზე ერთი და იგივე ანდერძი ჰსაქმობს სისტემატიურად, გასისწვრივებულად, მტკიცედ, მედგრად და საოცარის დაჟინებით, ერთი და იგივე ლარია და ხაზი გაჭიმული, ვერ ვიტყვით, დიდის ოსტატობით, მაგრამ დიდის კუდიანობით-კი, დიდის თვალთ-მაქცობით. საოცარი აქ კიდევ ის არის, რომ ეს სამოცის წლის მთელი ხანა რუსის მწერლისაგან იწყება და რუსის მწერლითვე თავდება. ამათ ზუა მთელი მწკრივია სომეხთა მეცნიერთ-მწიგნობრებისა ასე, რომ თავიდან ბოლომდე ერთი ლარი გასჭიმოთ, სულ ყველას იგი ლარი მხარზე გადაუვლის, ასე მწყობრად.

მლაღადებელნი არიან ერთისა და იმავე განგებ აკვიატებულ აზრისა, თითქო ერთხორც და ერთსულ იყვნენ და ერთნაირად წინაღვე. გაჩარხულნი ერთისა და იმავე ანგარიშის ჩარხზე.

ჯერ კიდევ რუსის მწერალი სენკოვსკი, ბრამბეუსად ცნობილი, აი რასა სწერდა 1838 წელს ²⁾. ქართველებს ვახტანგ მე-VI-მდე არა ჰქონიათ მატიანეო, თვითონ ქართველები არც-კი არსებობდნენ მეთორმეტე საუკუნემდეო ქრისტეს შემდეგ; იბერთა სახელით ცნობილ იყვნენ სხვა-და-სხვა თესლის მთიულნიო; მთელი ქვეყანა მტკვარს იქით, საცა ეხლა ტფილისია, და სხვა უფრო დიდი ნაწილი საქართველოსი მუდამ და ყოველთვის ეკუთვნოდა სომხეთს და აქ მოსახლეობდნენ სომეხნი, მიდიელნი, მასაგეთნი ანუ ოსმალნი და რამდენიმე შტო ალბანელებისაო.

ამისთანა ტყუილი და გაცუღლუტებული ისტორია-გეოგრაფია ვისი უნარი უნდა

²⁾ „Библиотека для чтенія“. 1838 წ., გვერდი 151 —178, წერილი: „Нѣкоторыя сомнѣнія касательно исторіи Грузіи“.

იყოს? მართალია, სენკოვსკის დაწერილია, მაგრამ ნუ თუ ეჭვია, რომ აქ სენკოვსკი ვილასაც გაუბრიყვებია და იგი, როგორც ქვევრი, სხვის ჩაძახილს იმეორებს. ხომ აშკარაა, რომ ამისთანა ტყუილს სენკოვსკი არსაიდგან არ ამოიკითხავდა, რადგანაც ამისათვის საბუთი-მატიანე დედამიწის ზურგზე არ მოიბოვება და ეს ჭორი ამბადაც არავის გაუგონია. ვის რად უნდოდა იმის ქვეყანაზე მოფენა, რომ ქართველები მეთორმეტე საუკუნემდე არც-კი არსებობდნენ, რომ საქართველოში ქართველები არ იყვნენ და აქ მკვიდრობდნენ სომეხნი და სხვა მილეთის ხალხნი, ან დიდი ნაწილი საქართველოსი ტფილისითურთ მუდამ და ყოველთვის სომეხებს ეკუთვნოდათო. ჭორი, მერე ამისთანა უეცარი, უმიზეზოდ და უანგარიშოდ არ გატყვრება ხოლმე.

მას აქედ, რაც საქართველო შეუერთდარუსეთს, იმ დღემდე, რაც ეს უცნაური ჭორი გამოაცხო სენკოვსკიმ, სულ არ გასულა 37 წელიწადი და ნუ თუ ამ შედარებით მოკლე ხანში ისტორია ისეთს ბნელში გაეხვია,

რომ აღარავის ახსოვდა, — რუსეთს რა ქვეყანა შეუერთდა - საქართველო, თუ სომხეთი, ან ტფილისი ვისი სატახტო და დედა-ქალაქი იყო? თვითონ სენკოვსკი პროფესორი იყო აღმოსავლეთის ენებისა, მწერალი და ჟურნალ-მეგაზეტე რუსეთისა და ნუ თუ დასაჯერია, რომ ეს, მისთვის თითქმის გუშინდელი ამბავი, არ იცოდა ისე, როგორც ნამდვილია! ნუ თუ დასაჯერია, რომ სენკოვსკიმ ამბად მაინც არ გაიგო ასეთი რუსეთისათვის შესანიშნავი საისტორიო საქმე! ნუ თუ მისს ყურამდე არ მიაღწია, — რუსეთმა ვისგან ვისი ქვეყანა მიიღო თვისდა მფარველობის ქვეშ! თუ ესეა, ვინ და რამ შეათითხნინა იგი უცნაური ისტორია და გეოგრაფია, რომელიც ზევით მოვიხსენიეთ?

აშკარაა, აქ მეცნიერულ სიყვარულსა და სულთა სწრაფვას ადგილი არა აქვს, რადგანაც ჭორი აქ ცხადია და მეცნიერების მოყვარე ჭორების სურვილს არ დანებდება, არ წაეღებინება. აშკარაა, არც მეცნიერულ კვლევის წყურვილით აიხსნება ეს უცნაური ამიცანა, იმიტომ-რომ ასეთი ისტორია, ასე-

თი გეოგრაფია ნაკვლევი-კი არ არის, მოგონილია ცხადად, რადგანაც ამის საბუთს ვერსად ვერ იპოვიდა მკვლევარი. აშკარაა, არც ქართველი აქმნევენებდა ამას, აშკარაა, არც რუსი. განა რა ანგარიშია რუსისათვის ხმა დაეგდო, რომ ქვეყანა ქართველებისაგან მიღებული, ქართველებისა-კი არ არის, სომხებისაო... მაშ ვინ? ყველამ იცის, ცხონებული სენკოვსკი რა კაცი იყო.

რომ ამ განგებ მოგონილს ისტორიასა და გეოგრაფიას დამალული სათავე ვუბოვოთ და გავიგოთ ვისი ეშმაკობა უნდა იყოს ამისთანა ისრების სროლა, უნდა მშვილდი მოვინახოთ ვის ხელში აღმოჩნდება. ის დღეა და ეს დღე სომხის მწიგნობარნი იმის ცდასა და მეტყველებაში არიან, რომ საქართველო რაც შეიძლება ამიერ-კავკასიაში ავის თვალით დაანახვონ ქვეყანას, რაც შეიძლება მეტი წილი ჩამოათალონ და თვით მიითვისონ, რაც შეიძლება გაუუქმონ წარსულიც, შეუბღალვონ აწმყოცა.

მაგალითებრ, ყველასაგან ცნობილია, რომ ჭოროხის ხეობა ძველად-ძველიდამვე

შეადგენს ნაწილს ზემო-ქართლისას, საცა ბოლოს-ხანებში სამცხე-საათაბაგო იყო. სომხის მწერლები-კი ემინი ³⁾, ხუდაბაშოვი ⁴⁾, ერიცოვი ⁵⁾ სწორედ ამ ადგილებს გვეცილებიან და ამტკიცებენ, რომ მტკვრის სათავის ადგილები, მთელი ჭოროხის ხეობა დიდს სომხეთს ეკუთვნოდნენო. თითქმის ერთის სახტომის ადგილს-ღა გვარჩენენ. ამ მოწყალებისათვისაც მადლობელნი ვართ, მაგრამ იმას რაღას ეუბნებიან, რომ მთელ იმ ადგილებს, რომელსაც გვედავებიან, ქრისტეს წინა ხანებიდამ დღევანდლამდე ქართული სახელები შერჩენია. მაგალითებრ, ჭოროხის ხეობაში: კლარჯეთი, ლიგანის-ხევი, ტაოს-კარი, შავშეთი, აჭარა და მტკვრის სათავეში: კოლა, არტაანი, ერუშეთი, სამცხე და ჯავახეთი. ამ ადგილებში მეშვიდე თუ მერვე საუკუნედამ მეთოთხმეტე საუკუნემდე ქართველებს ტაძრები და მონასტრები უშენე-

³⁾ იხ. მისი „Исторія Моисея Хоренскаго“. 1858 წ., გვ. 340—344.

⁴⁾ იხ. მისი „Обозрѣніе Арменіи“. 1859 წ., გვ. 21—27.

⁵⁾ იხ. „Кавказская Старина“. 1872 წ., № 1, გვ. 20.

ბიათ, რომელიც დღესაც არიან, მაგალი-
თებრ, კოლაში—დადეშისა, არტაანში—ნა-
ქალაქევისა, სამცხეში—აწყურისა, ზარზმისა,
საფარისა, ჯავახეთში—წყაროს-თავისა, შავ-
შეთში—ტბეთისა, კლარჯეთში—ხახულისა,
აჭარაში—სხალტბისა და სხვანი და სხვანი.—

ვთქვათ, ეს აშკარა და უტყუარი ლა-
ლადი ადგილების სახელებისა, მონასტრების
და ტაძრების ზედ-წარწერებისა—ეს მართლა-
და ქვების პირდაპირი და უკუ-უთქმელი მო-
წმობა „ჩოტკში“ ჩასაგდები არ არის, ვთქვათ,
ყოველივე ეს საბუთად მოსატანი არ არის.
ევროპიელ მეცნიერს სენ-მარტენს რაღას
ეტყვიან, იმ სენ-მარტენს, რომელიც ცნო-
ბილია ვითარცა კაცი უფრო მწყალობელი
სომხებისა, ვიდრე ქართველებისა, და რომ-
ელიც ხშირად მოჰყავთ სომეხთა მწიგნო-
ბართ, როცა ქართველების ავად ხსენება და
სახელის გატება ჰსურთ იმისის მოწმობითა.
ეს ამისთანა სომეხთა მომხრე კაციც-კი ამ-
ტყუნებს ამ შემთხვევაში სომეხთა მწიგნო-
ბართა და ამტკიცებს, რომ იგი სერი მთე-
ბისა, რომელიც ჭოროხისა, მტკვრისა, ეფ-

რატისა და არაქსის წყალთ-გამყრელია, მუ-
დამი საზღვარი იყო ქართველთა და სომეხთ
შორისაო. ამ სახით ჭოროხის ხეობასა და
მტკვრის სათავეებში სულ მთლად ხელს აბა-
ნინებს სომხებსა.

ყოველ ამისდა მიუხედავად სომხების
მწიგნობარნი მაინც თავისას იძახიან და ბი-
ნას იკეთებენ იქ, საცა არა ჰქონიათ. განა
აშკარა არ არის, რომ ამ ცუდლუტურ მე-
ცნიერობით სწადიანთ ქვეყანა დააჯერონ,
ვითომც ისტორიული უფლება მიუძღვით
ამ ადგილებში ბინის დადებისა... ჩვენ არც
იმისთვის გავაბით ეს ლაპარაკი, რომ ჩვენ
აზრი ამ საგანზე გადაწყვეტილად მიგვეჩნია.
იქნება სომეხთა მეცნიერთა სიზმარნი ცხად-
ნი იყვნენ, იქნება იგი ქვეყნები მართლა
იმათი კუთვნილია. ჩვენ მხოლოდ ის გვინ-
დოდა გვეთქვა — რა ხერხით და ოინბაზობით
იქცევინ სომეხთა მეცნიერნი, რომ თავისი
გაიყვანონ. ისინი ამ შემთხვევაში არაფერს
ჰთაკილობენ, თავისას რომ ამბობენ, სხვისას
ჰმაღავენ. მთელი ეს ერიცოვები, ხუდაბა-
შოვები, ემინები და სხვანი ამისთანაები რომ

გადასინჯოთ, დაინახავთ, რომ თავიანთი ნათქვამი და ნაკვლევნი ბაჯადლო ოქროდ მიაჩნიათ და სხვისა-კი, თუ ანგარიშში არ მოსდით, ერთ ყალბ ფლურადაც არა.

იგი გუნდი სომხებისა, რომლის მედაფამეზურნედ მათნი მწიგნობარნი არიან, ამ თვალთ-მაქცობას არა ჰკმარობს, არა სჯერდება: მისთვის ცოტაა სხვისა მართალი ჰმალოს, თვისი ტყუილი აყვიროს. ამ გუნდმა კარგად იცის, რომ საბუთი, რაც გინდ დამალო, დღესა თუ ხვალე გამომჟღავნდება და თავისას გაიტანს. საქმე საბუთის გაბათილებაა, ან წაშლა, ან ჩაფხეკ-ამოფხეკა, ან გადაკეთება სათავისოდ.

რომ არც ამისთანა ოინები დაეფიცებათ სომეხთა მწიგნობარ-მეცნიერებს, ესეც ცხადია. რადგანაც დრო იქნება, როცა ისტორიული ნაშთები და სახსოვრები თავისას იტყვიან, — ვისა სჭერია და ვის უჭირავს ეს ადგილები, და რადგანაც ქვანი, მრავალნი შენობანი, ტაძრები, მონასტრები ჰღაღადებენ, რომ ძველის-ძველად ამ ადგილებში ქართველები ყოფილან, რა თქმა უნდა, სა-

ჭიროა ამ უტყუარს მოწმებს ქართველებისას ხმა ჩააწყვეტინონ, ხმა არ ამოადებინონ. ამისათვის ერთი თქვენი მოსაწონებელი ხერხი უხმარიათ: აუღიათ და, საცა შესძლებიათ და მოუხელებიათ, წაუშლიათ ყოველივე კვალი.

ამისი მოხერხება ძნელი არ არის, ოღონდ ხალისი იყოს და ნამუსი ნებას იძლეოდეს. დღეს ისეთი დღეა, ოღონდ-კი ფონს გახვიდე, შენ შენი გაიყვანო და მოტყუებით იქნება, თაღლითობით, თუ ოინბაზობით, ამას ვილა იკითხავს. დღეს ჭკუის საწყაოდ ასეთის საქციელით გამარჯვებაა. არა ერთი და ორი მაგალითია იმისი, რომ ცდილან ნიშანი ქართველობისა დაუკარგონ ძველს შენობას, ტაძარს, თუ მონასტერს, ამოფხიკონ ქვაზედ ნაწერი ქართული, ან წაშალონ, ან მთელი ნაჭერი ქვა შენობიდან ამოიღონ და მის მაგიერ სხვა ჩასვან სომხურის წარწერითა. არა ერთი და ორი მაგალითია ამისთანა ოინისა და ოდესღაც გამოცხადებული იყო აქაურ ქართულ და რუსულ გაზეთებშიაც.

სხვათა შორის განსვენებული დ. ბაქრაძე მოგვითხრობს ერთს ამისთანა მაგალითს, რო-

მელიც გვანიშნებს ამ შვენიერს უნარს სომხების ერთგვარ გუნდისას. ართვინში ერთი დიდი ეკკლესიაა თურმე ძველის-ძველი. იქაურს სომხობას მოუწადინებია მზა-მზარეულად ამ ეკკლესიის დაჩემება. მინამ დაიჩემებდნენ, ბერძნები შესცილებიან, — ეგ ეკკლესია ძველადგანვე ქართველებისა ყოფილა, მაშასადამე, ჩვენთვის, ვითარცა მართლმადიდებლებისათვის, უფრო უბრიანიაო. ამ ეკკლესიას მართლ-მადიდებლობის ნიშნად ზედა ჰქონია ქვა ქართულის წარწერითა. სომხებს აღარც უცივებიათ, აღარც უცხელებიათ, აუღიათ და იგი ქვა სადღაც წაუბძანებიათ და მიუმაღავთ. ამ გზით იგი ეკკლესია მართლმადიდებელთათვის ხელიდამ გამოუტაცნიათ და დღეს სომხებს დაუჩემებიათ ⁶⁾). განა ამისთანა ოინი ფიქრად მოუვა უბრალო სომეხს კაცსა? თუნდაც საქმე უბრალო კაცისა იყოს, შთაგონება და წაქეზება ამისთანაებში, აშკარაა, გაბრძნობილის მეცნიერისაგან არის.

⁶⁾ იხ. დ. ბაქრაძე: „Археологическое путешествие по Гуріи и Абхазіи“, გვ. 41.

ამიტომაც საბუთი გვაქვს ეს უკადრისი საქციელი და ყოველი სხვა ამისთანა სომეხთ-მწიგნობართა მანქანებას მივაწეროთ და არა მთელს ერს სომხისას.

ჩვენ თავისს აღგილას ამის შემდეგაც მოვიყვანთ მაგალითებს, რომ სომეხთა მწიგნობარნი ამისთანა საქციელს არა ჰთაკილობენ და წაშლა, გაბათილება, ან გადაკეთება საბუთებისა იმათი ხელობაა. ეხლა-კი ვიტყვით, რომ ამ რიგად ქართველის სახელის აღმოფხვრას ამიერ-კავკასიაში და ქართველის საისტორიო სახსოვრების გარდაქმნას სომხურად – საკმარისად არა ჰხადიან. ტაძარ-მონასტრებისა და ქვების გარდა, სხვა მოწამენიც არიან ქართველობის მღალადებელნი ამიერ-კავკასიაში. ამისთანა მოწამენი მატია-ნენი და ხრონიკებია, მეცნიერთაგან გამოძიებულნი, და ვითარცა ისტორიულნი საბუთნი პირში უდგანან სომეხთა მწიგნობართა, თუ ხელს გაიწვდიან, რომ არწივის ნაბუდარზე წიწილები ჰზარდონ. სომეხთა მწიგნობართა კარგად იციან, რომ თუ ეს ისტორიული საბუთები არ გააქარწყლეს, ბევრს

არაფერს გახდებიან საქართველოში. რა თქმა უნდა, ახლა აქედამ მოგვიარეს.

მათი პროფესორი პატკანოვი ⁷⁾, აწ გარდაცვალებული, მთელის თავისის მეცნიერების ზარბაზნებით მოგვესია და ჰლამის ზურგზე მტვერი აგვადინოს. ჯერ მოგვდგა და თავზე დაგვაფხრიწა ჩვენი „ქართლის ცხოვრება“. ეს ვახტანგ VI ღროს არის შეთითხნილიო და არავითარი ცნობა არ არის, რომ ვახტანგის წინად „ქართლის ცხოვრება“ ყოფილიყო. ერთად-ერთი წერილია, „სომხური ხრონიკა“ ჰქვიაო და თუ რამ მასალაა ქართველების ისტორიისა, იქ თუ იპოვებაო. მართალია, ეს „ხრონიკა“ ქართულიდამ ნათარგმნიაო, მაგრამ დედანი უნდა იყოს შეთხზული, ანუ შედგენილი უსწავლელისა და უმეცარის სომხისაგან მეთორმეტე საუკუნეს, როდესაც ქართველებმა იგრძნეს ისტორიის საჭიროებაო. ჰხედავთ, სენკოვსკის თქმულმა სად გამოჟონა!..

⁷⁾ იხ. დ. ბაქრაძე: „პროფესორი პატკანოვი და ქართული ისტორიული წყაროები“.

გამოდის, რომ მეთორმეტე საუკუნემდე ქართველები ისეთი ბრიყვები ყოფილან, რომ არამც თუ ისტორია არა ჰქონიათ, ისტორიის საჭიროებაც ვერ უგრძნიათ და აქაც სომეხს უშველია, ისიც უსწავლელსა და უმეცარსა. ამ სახით გამოდის, რომ თუ უმეცარსა და უსწავლელს სომეხს ისტორიის საჭიროების გრძნობა ჰქონია, რამოდენად უსწავლელნი და უმეცარნი უნდა ყოფილიყვნენ ქართველები, რომ ამისი შნოც არა ჰქონიათ. საწყალი ქართველები! უსწავლელი და უმეცარი სომეხიც-კი თქვენზე წინა ყოფილა ჯერ მაშინ და ეხლა ხომ რაღა თქმა უნდა! ისტორიის საჭიროების გრძნობაც-კი არა გქონიათ, ღმერთმა უშველოს პატკანოვის უმეცარსა და უსწავლელს სომეხს, რომ წყალობა უქმნია და მოგშველდებიათ!

ასე გვამკობს, ასე მიწასთან გვასწორებს ქართველებს, მერე რა ხნის ქართველებს? მეთორმეტე საუკუნისებს. მერე ვინ? პროფესსორი და მეცნიერ-მწიგნობარი. მართალია, სომეხთა პროფესსორია, სომეხთა მეცნიერია, მაგრამ ნუ თუ აქაო-და სომეხია,

მართალი არ უნდა სთქვას, მართალი არ უნდა დაინახოს? განგებ თვალეზზე ხელი რად აუფარებია მეთორმეტე, ან მეთერთმეტე საუკუნოების ქართველებზე, ესე იგი, იმ ერზე, რომელსაც „სტრაბონი ჯერ კიდევ პირველ საუკუნის დასაწყისში აღყვავებულს მდგომარეობაში გვიხატავს, რომელმაც გასაოცარის ხელოვნების ეკლესიებით და მონასტრებით მოჰფინა ძველის-ძველადგანვე თავისი მხარე, რომელმაც გაავსო როგორც საქართველო, აგრედვე საბერძნეთი და პალესტინა ქართულის სამკაულებით და მანუსკრიპტებით, რომელმაც ძველადვე ჰთარგმნა ფაჰლაურ ენაზე შედგენილი სანსკრიტული მოთხრობა „ქილილა და მანა“, „ვის-რამიანი“ და შეჰქმნა დიდებული პოემა „ვეფხის-ტყაოსანი“⁸⁾), რომ სხვა აღარა იყოს-რა.

ვინც განგებ გონება-დახშული არ არის, ან განგებ თვალეზზე ხელ-აუფარებული, ვინც კითხვა იცის და გაგება წაკითხულისა, განა იკადრებს თქმას, რომ „ვეფხის-ტყაოსნის“ შემქმნელი ერი იმდენად ბრიყვი იყოვო,

⁸⁾ ფრჩხილებში ჩასმული დ. ბაქრაძის სიტყვებია.

რომ ისტორიის საჭიროების გრძნობაც არა ჰქონიაო. ვის მოუვა ამისი თქმა ფიქრად, თუ არ სომეხთა ფილოსოფოსებსა და პროფესორებს. მელას რაც აგონდებოდა, ის ეზმანებოდაო, სწორედ სომეხთა მწიგნობარ-მეცნიერებზე ითქმის. ღმერთმა მშვიდობა მისცეთ. ჩვენ-კი ვიტყვით, რომ „ღვარძლის მთესველი ვერ მომკის იფქლსა ბასრისა ცელითა“.

ვთქვათ, პატკანოვმა, ვითარცა სომეხთა მეცნიერმა, არ იკადრა წაკითხვა „ვეფხისტყაოსნისა“, რადგანაც ქართულია და ამასთან იმისთანა წიგნია, რომელიც გვასწავებს, რომ „ქმნა მართლისა სამართლისა ხესა შეიქმს ხმელსა ნედლად“. ეს ამისთანა ანდაზა ვერაფერი ჭაშნიკია ცრუ-მეტყველისათვის და რად იკადრებდა პატკანოვი ამისთანა ლათაიების წაკითხვას. ვაბატიოთ ამ მეცნიერს სომეხს ასეთი უმეცრება და არ-ცოდნა „ვეფხისტყაოსნისა“. მარტო ეს ვიკითხოთ: რაღა პირით გვეუბნება, რომ თქვენი „ქართლის ცხოვრება“ არაფრის მაქნისიაო, როცა ამისთანა საქმეებში სახელდადებულნი სწაფ-

ლულნი ჟან სენ-მარტენი, ვივიან დე-სენ-მარტენი, ღუბუა დე-მონპერე ⁹⁾ ცხადად და გარკვევით ამბობენ, რომ ქართულნი ისტორიულნი მოთხრობანი ღირს-შესანიშნავნი წყარონი არიან არა მარტო კავკასიისა, არამედ აზიის ისტორიისათვისო. ამასთან ღუბუა დე-მონპერე იხსენიებს ქართველებს, ვითარცა ძველის-ძველ ერს, რომელიც უხსოვარ დროთაგანვე ამიერ-კავკასიას დარაჯად სდგომია და ყველა სხვა ცნობილთა ერთა თანაურთიერთობა ჰქონიაო.

მეცნიერი სომეხი ამათაც ეურჩება, ამათს სიტყვას აბათილებს და მაინც თავისას გაიძახის. აკი ვთქვით: აღიას დარდი ფლავიაო. საბუთად და მოწმად მოჰყავს სენკოვსკი, კოხი და ლანგლუა. რამოდენა ავტორიტეტები არიან ამისთანა საქმეში სენკოვსკი და კოხი, რომელთ შორის უკანასკნელი მარტო ბოტანიკოსად არის ცნობილი და არა ისტო-

⁹⁾ S.—Mart. Mém. sur l'Arm. II, p. 190 W. S.—Mart. Recherches sur les populat. du Caucase, p. 78—79; t. Dubois de Montp. Yoyage autour de Caucase I, p. 62—63.

რიკოსად, — ეს თვითონ პატკანოვის მართლ-
მოყვარეობას მივაჩემოთ. ლანგლუა-კი პა-
ტივ-საცემი მეცნიერია. შესანიშნავია აქ ერ-
თი რამ, თუმცა სომხის მწიგნობარისაგან-კი
საკვირველი არ არის: თურმე ლანგლუაც
ჩვენს „ქართლის-ცხოვრებაზე“ იმასვე ამბობს,
რასაც სენ-მარტენი და სხვები ¹⁰⁾ და მართლ-
მოყვარე პროფესორს-კი იმის თქმული თა-
ვისს გულ-ნადებსა და სურვილზედ გამოუ-
ჭრია. ლანგლუა ამბობს, რომ დასაწყისი
„ქართლის-ცხოვრებისა“ ზღაპარიად და სა-
მართლიანადაც ამბობს. ეს ქართლოს, კახოს
და სხვა ამისთანაები, რასაკვირველია, ზღაპ-
რად უნდა ჩაითვალოს და რომელი ერია
ქვეყანაზე, რომ თავისი ისტორია ამისთანა
ზღაპრით არა ჰქონდეს დაწყებული. აი რას
ამბობს ლანგლუა და არა იმას, რაც ასე მო-
სწყურებია პატკანოვსა.

ეს პირველი და უკანასკნელი მაგალითი
არ არის ცხონებულ პროფესორის თაღლი-
თობისა. ამას მერეც ვნახავთ და ეხლა-კი

¹⁰⁾ Langlois: Essai de classification de suites
moneteres de la Géorgie 1860 წ., გვ. 3—10.

ვიტყვიტ, რომ ამისთანავე გაბედვითა და კაღნიერებით ექცევა იგი სტეფანოზ ორბელლიანის მოწმობასაც. ერთს თავისს შენიშვნაში ეს გულ-მართალი სომხის მწიგნობარი პატკანოვი ამტკიცებს, რომ „ქართული ლიტერატურა ღარიბია ძველის წყაროებითაო და თვით სტეფანოზი მეცამეტე საუკუნეში უჩივისო ამ ნაკლულეგანებას“... თურმე ნუ იტყვით, სტეფანოზი იმას-კი არა სჩივის, რომ ქართული ისტორიული წყაროები ერთობ ღარიბია, არამედ იმას, რომ „ორბელლიანთ გვარის შესახებ „ქართლის ცხოვრება“ ბევრს არას გვეუბნებაო; ჩვენ განვიხილეთო აქა-იქ გაფანტულად გადარჩენილი ნაშთები და მხოლოდ ეს მცირე რაიმე ვიპოვეთო“. აშკარაა, სტეფანოზი აქ მთელ ქართულ წყაროების სიღარიბეს-კი არა სჩივის, არამედ იმას, რომ ორბელლიანთ გვარის შესახებ სრული ცნობები არ არის ქართულ მატრიანეებშიო. სტეფანოზი ორბელლიანთ გვარის ბიოგრაფი არის და საკვირველი არ არის, რომ უჩივის ამ მხრით ჩვენს წყაროებს. პირ-იქით, სტეფანოზი ხშირად იხსენიებს

„ისტორიულ დავთრებს და სამეფო არხივებს“ საქართველოსას. ამ სახით სომეხთა მეცნიერმა კერძო საქმის შესახები სიტყვა სტეფანოზისა განაზოგადა, გადააკეთა თავისებურად და ნაკლი, ერთის ცალკე ამბის შესახები, მთელს ჩვენს ისტორიულ წყაროებს ზედდააკეცა. ვისაცა ჰსურს უფრო მეტად დააჯეროს გული, — რა ხერხები სცოდნია პატკანოვს, წაიკითხოს დ. ბაქრაძის წერილი: „პროფესსორი პატკანოვი და ქართული ისტორიული წყაროები“. მაშინ უფრო აშკარად დაინახვენ — რა ოსტატობით მოჰქცევია ლანგლუას და სტეფანოზის სიტყვას საოცარი პროფესსორი სომეხებისა. დ. ბაქრაძე ამტყუნებს ამ გაოსტატებულ პროფესსორს და ამისათვის მრავალი საბუთი მოჰყავს და, სხვათა შორის, იმასაც ამტკიცებს, რომ, პირ-იქით, თვით სომეხურს ისტორიულ წყაროებზე ზედგავლენა ჰქონია ქართულს ხრონიკებსა. ვისაც ეს ამბავი არა სჯერა, ვთხოვთ ზემოხსენებული წერილი დ. ბაქრაძისა წაიკითხოს და კრიტიკის ქარ-ცეცხლში გაატაროს.

ამ სახით, გულადმა პროფესსორმა გა-

მოილაშქრა ჩვენს „ქართლის ცხოვრებაზე“, რომ ეს საძირკველი ჩვენს ისტორიულს ვინაობასა და ავ-კარგიანობას ძირიდან გამოაცალოს და თვით ვინაობა ჩვენი პირ-ქვე დაამხოს. ლახტი, მართალია, შემოგვიქნია, მაგრამ ერთი რომ ჩვენ მოგვახვედრა, ათი თვითონ იკრა. მართალია ამაში პატკანოვი, თუ მტყუანია, ჩვენ ამას არ ვეძიებთ. ჩვენთვის საჭიროა გავითვალისწინოთ იგი საომარნი ზნენი, რომელსაც ხელსა სჭიდებენ სომეხთა მეცნიერ-მწიგნობარნი ჩვენდა გასათელავად.

III

აქა ვთქვით, ეს არ გვაკმარა პატკანოვმა და, სწორედ მოგახსენოთ, არც სომეხთა მწიგნობართაგან ერთხელ და ერთხელ დადგენილი პროგრამმა იქნებოდა აღსრულებული, რომ მარტო ამაზე გაჩერებულიყო მათი ბაირადტარი. ქართველებს რომ ისტორიული ხრონიკები არა აქვთ, ეს კიდევ დიდი უკადრისობა არ არის და ავ-ზნეობას ერისას არ მოასწავებს. საქმე ის

არის, ზოგიერთს უცხოელს ქართველები გულ-კეთილ ერად მიაჩნიათ, კარგის გულსანი არიანო, შესახვედრად საყვარელნი, სასიამოვნონი, თავაზიანები. მართლა ესეთი ვართ, თუ არა—ამისი თქმა ჩვენი საქმე არ არის. თითქო სომეხთა მეცნიერთ ესეც-კი ჰშურთ ჩვენთვის, თითქო უფიქრიათ, რა საჭიროა ჩვენთვის, რომ უცხოელებმა ასეთის კარგის თვალთ უყურონ ქართველებსა, მოდი აქაც ხელი შევუშალოთო. ვინ მოგახსენათ, რომ ქართველები გულ-კეთილები არიანო, თითქო იძახის პროფესორი პატკანოვი, როცა გვწამებს ფანატიკოსობას. დიად, იგი ეფიცება ქვეყანას, რომ ქართველები ფანატიკოსები არიანო, ესე იგი, სხვა უცხო კაცისა და რჯულის მიუკარებელნი, შეუწყნარებელნი და მღევნელნიო. ამის საბუთად ერთი რაღაც ზღაპარი მოჰყავს თამარ დედოფლის დროინდელი. ფანატიკოსობა, რასაკვირველია, სიბრიყვისა და გონება-დახშულობის ავ-ზნეობაა და ამ სიკეთეს როგორ დაიშურებდა ჩვენთვის სომეხთა მეცნიერი.

იქნება, მართლა, ავ-ზნენი, გულ-ღვარ-

ძლიანები ვიყვნეთ, ფანატიკოსობა გვჭირდეს,—ჩვენ არც ამაში გამოვეკიდებით. ხოლო რა-კი სომეხს პროფესსორს ჩვენთვის ფანატიკოსობა შეუწამებია, აშკარაა, იმ აზრით იქცევა ასე, რომ სომეხს ამისთანაებში ხელს აბანინებს, მითამდა ქართველები არიან ასეთნი ბრიყვნი და ავის ზნისანი და სომხები-კი არაო. ვნახოთ ასეა, თუ აქაც რაღაც ოსტატობაა და თვალთ-მაქცობა სწავლულისა.

როცა ქალკიდონის მსოფლიო კრებულს (596 წ.) ემოწმა ქართველობა და ამით სარწმუნოებით ერთმანეთს დაჰშორდნენ ქართველები და სომხები, სომხებმა ცალკე კრება მოახდინეს დვინს და დაადგინეს განაჩენი. ამ განაჩენის ძალით სომეხთა მაშინდელმა პატრიარქმა აბრაამმა ასე შეაჩვენა და კრულვა-წყევლას მისცა ქართველობა: „ჩვენ დავწყევლეთ და პირ-ქვე დავამხეთ ქართველთა კათალიკოზი კირიონი და ქართველებზედ ვბძანებთ, რომ სომხებმა ამის შემდეგ არ იქონიონ არავითარი მისვლა-მოსვლა ქართველებთან, არავითარი ურთიერთობა არც ლოცვითა, არც ჭამა-სმითა, არც მეგობრობითა

და არც შვილების აღზღიდა; არ გაბედონ წასვლა სალოცავად არც სახელ-გათქმულ მცხეთის ჯვარისა, არც მანგლისის ჯვარისა, არ მისცენ ნება სიარულისა ჩვენს ეკკლესიებში, ერიდნენ იმათთან დამოკიდებულებას ცოლ-ქმრობისას, ნება ეძლევათ მხოლოდ აღებ-მიცემობა იქონიონ, როგორც ურიებთან. ვინც ამ ბრძანებას გადავა, წყეულიმცა არს იგი სულითა და ხორციითა და ყოვლის ცხოვრებითა.“

ამას მოგვითხრობს სომხის ისტორიკოსი კალანკატვაცი. ისტორია მისი მეცხრე საუკუნეს ეკუთვნის და თვით პატკანოვს რუსულად გადაუთარგმნია. ეს მაღალ-ზნეობის და კაცთ-მოყვარეობის მომასწავებელი განაჩენი შიგ ამ ისტორიაშია ჩართული. სართი დასწრებისაო, სწორედ ამას ჰქვია. ამაზე უდიდესი ფანატიკოსობა არა გვგონია სხვა იყოს სადმე. ამ სახელოვანის განაჩენის პატრონს განა ხმა-ლა ამოედებოდა ჩვენს ფანატიკოსობაზე, რომ ქვეყანაზე გამკითხავი ვინმე იყოს! რატომ აგრე საქებურად გაუჩუმდა ამისთანა წრეს-გადასულს ფანატიკოსობას, რაკი აქამდე მიიყვანა საუბარი.

განა მართალი არ არის ყოველ ამის შემდეგ დ. ბაქრაძე, როცა პატკანოვზე ამბობს: „პატკანოვი უკვე დასკვნის ქართულს აზრს ან უჩუმიდება, ან თუ იგი მოჰყავს, მოჰყავს გადასხვაფერებით, იმ გვარად, რომ ბინდი მოჰფინოს მისს წინააღმდეგ აზრს, ქართულ ისტორიის წყაროს, თვით ჩვენთა წინაპართა ხასიათს“. თუ ამისთანა ოინებსა და თვალთ-მაქცობას კადრულობენ და არა პთაკილობენ სომეხთა ქებულნი და თავ-მოსაწონებელნი პროფესორნი, რაღა უნდა მოვთხოვოთ სხვა სომეხებს, რომელთაც ცარიელ დიპლომებით თავი მოაქვთ, ქადულობენ და ყურებს გვიჭედავენ.

ამ სახით, კადნიერმა პროფესორმა ხომ თავზე დაგვახია ჩვენი „ქართლის ცხოვრება“, ხომ სახელი ჩვენი ცოტად თუ ბევრად შეგვიღაბა მით, რომ ქვეყანას აუწყა, ვითომც უსწავლელი და უმეცარი, ესე იგი, უკანასკნელი სომეხი მაშინაც-კი უპირველესი და წინ-წასული ყოფილა ქართველებზე, როცა ქართველების ოქროს დრო იყო, ხომ ფანატიკოსობაც შეგვწამა, ახლა სხვა გზიღამ

მოგვიარა. სული ხომ ვითომც ამოგეხადა, ახლა ხორცის გლეჯასაც მიჰყო ხელი. ამ მხრითაც რომ ლახტი არ შემოეჭნია, ერთსა და უკანასკნელ საგანს სომეხთა მწიგნობრების პროგრამმისას უღალატებდა და ამის ჯავრსა და ცოდვას რად გაიყოლებდა.

ისტორიულ ჭეშმარიტებად ცნობილია, რომ ეგვიპტელთა „მუშენი“, დაბადების „მოსოხნი“, ანუ „მოსხნი“, ეხლანდელნი „მესხნი“, ჰეროდოტის „ტიბარენნი“, სტრაბონის „ტიბერნი“ და „კოლხნი“ შეადგენდნენ ქართველ ნათესაობის ერსა. რადგანაც ისიც ჭეშმარიტებად ცნობილია, რომ ძველის-ძველად ამ ქართველ ნათესაობას სჭერია მთელი სივრცე ჰალისის მდინარით მცირე აზიაში, შავის ზღვის პირამდე და მთელი აღმოსავლეთი მხარე ამ ზღვისა, აგრედვე იგი ადგილები, რომელნიც მტკვარსა და არაქსს შუა მდებარეობენ, აშკარაა, რომ ვისაც ამ ადგილებში დაჩემება რამ უნდა, ან ქართველის კუთვნილების გაუქმება, მოუხდება დაამტკიცოს, რომ ზემო დასახელებულნი ერნი ქართველთა ნათესაობისა არ იყვნენ და არც არიან. სწო-

რედ ასე მოიქცა ჩვენი გულადი პროფესორი და გვეფიცება, რომ „მოსხები“ და „კოლხები“ ქართველის ნათესაობისანი არ არიანო, და არავითარს საბუთს ამისას არ იძლევა-კი ეს საოცარი მოფიცარი. ბაღლო, რადა სტირიო? გამიდის და ვტირიო, სწორედ ეს არის.

ამ გვარადვე ხელს იწვდის ტაოსკარზე, ეხლანდელ ჭოროხის ხეობაზე, იმისდა მიუხედავად, რომ უცხო ერის მემკვიდრე, მაგალითებრ, კონსტანტინე პორფიროგენი (911—959 წ.) იმოწმება, რომ მეთვლე საუკუნეზე წინად ქართველთ ბაგრატიდთა ეჭირათ ჭოროხის ხეობა და აქედამ დაიპყრეს თვით არზრუმი და სხვა ნაწილები სომხეთისაო. თუნდ ესეც არ იყოს, მთელი ჭოროხის ხეობა, როგორც უკვე ვთქვით, სავსეა ქართულის ეკლესიებითა და მონასტრებითა ქართულისავე ზედ-წარწერებითა და ზოგნი ამათგანი ეკუთვნიან მერვე-მეცხრე საუკუნეს. ყველა ეს უტყუარნი მოწამენი თვით სომხის ვარდაპეტის სარგისიანისაგან არიან აწერილნი, ბროსესაგან განხილულნი და აკადემიის მემუარებში დაბეჭდილნი. თვით ეს სარგისი-

ანი, რომელსაც 1843—1853 წ. დაუვლია ქოროხის ხეობა, მწუხარებით ამბობს, რომ ღონისძიება არა მქონდა გადმომეღო იგი მრავალი ქართული ზედ-წარწერანი, რომელიც მე იქა ვნახეო. აბიხი, ხანიკოვი და თვით იგი კოხი, რომელიც ერთს შემთხვევაში პატკანოვმა იმოწმა, ამასვე მოგვითხრობენ ¹¹⁾).

ესეა თუ ისე, პატკანოვი უფრო შორს მიდის ამაზე და რაკი სხვისის დაჩემების გზაზე დაექანა, თავს ველარ იმაგრებს და ჭანეთსაც, მოსე ხორენელის „ჯავენს“, ესე იგი „ქალდეას“, ხელი წაატანა, - „ქალდეა“ შეადგენდა ნაწილს სომხეთის სამეფოსასაო. როდის და სად არის ამისი ისტორიული საბუთიო? ეკითხება¹² ამ გათამამებულსა და მაღა გახსნილს სომხის პროფესსორს დ. ბაქრაძე. მართალიც არის. თუ მოსე ხორენელი სწერს, რომ იმ ადგილებში, რომელსაც „ქალდეა“ ერქვა, ჯერ თითქმის ორიათასის წლის წინად სომხები იყვნენო, ეხლა ხომ ყველამ იცის, რომ ეს აშკარა ტყუილია. ისიც ეხლა ყველამ

¹¹⁾ იხ. დ. ბაქრაძე: „Археол. пут. по Гүрии и Аджаріи“, გვ. XIV.

იცის, რომ სომეხთა მეისტორიეთა მამა-მთავარი მოსე ხორენელი ისე სარწმუნო და საქებ-სადიდებელი არ არის როგორც სომეხებსა ჰგონიათ. ✠

ლენორმანი, ეს ყველასაგან დიდ სწავლულად მიჩნეული კაცი, აი რას ამბობს: „შეურყეველ ჭეშმარიტებად უნდა მივიღოთ, რომ სომეხებს არ აბადიათ არა რიგი ნაციონალური გადმოცემა პირველ ტიგრანამდე, რომელიც კიროსის თანამედროვე იყო. რაც-კი შეეხება ამაზე წინა დროს, ყველა მოთხრობა სომეხთა მწერლებისა მომდინარეობს მოსე ხორენელის წიგნისაგან და ეს წიგნიც, როგორც თვით ხორენელისაგანაც სჩანს, არის უბრალო ასლი (კოპიო) მარ-აბაზ კატინის ცრუ-სიტყვაობისა, კომპილაციისა. ეს ბატონი კატინა სცხოვრობდა ქრისტიანობის პირველ საუკუნეს, ადგა ლიტერატორობის ხელობას, ეკუთვნოდა ედესის სკოლას და ამან შეადგინა კომპილაცია, საცა სიმართლეზე მეტი სიცრუე შეიტანა და სულ ეს ააშენა კტეზიის ხრონოლოგიურ სისტემის მზგავსად და, სხვაც რომ არა იყოს-რა,

მარტო ამ სისტემის მიბაძვას უნდა გაეფუჭებინა საქმე, გაეშორებინა ჭეშმარიტებისაგან. გულ-უბრალო მკითხველის მოსატყუებლად კატინამ ეს ხერხიც მოიხმარა, რომ თავისი კომპილაცია მიაწერა ალექსანდრე მაკედონელის დროს. კატინის დროს ამისთანა ხერხიანობა ძალიან გავრცელებული იყო და ამ გვარის ყალბის წერილებით, ფალსიფიკაციებით მოჰფინეს მთელი ქვეყანა¹¹⁾.

ჩვენ ეს ლენორმანის საბუთიანი აზრი იმისთვის არ მოგვყავს აქ, რომ მოსე ხორენელი შევუბღალოთ მისს პატრონებსა. აქედამ ერთი იმისთანა ოინი გამოიჩეკა მერე, რომ ერთი მაგალითი კიდევ მოგვეცა გავითვალისწინოთ უტყუარად, — რასაქებური და სამამაცონი ზნენი სჭირებიათ სომეხთა მწიგნობართა საერთოდ და მათ ბაირალტარს პატკანოვს საკუთრივ. ლენორმანმა ეს თავისი და ეხლა ყველასაგან მიღებული აზრი მოსე ხორენელზე 1871 წელს გამოაცხადა. რა თქმა

¹¹⁾ იხ. ლენორმანი: ასსიროლოგიური წერილები, სერია პირველი, წერილი მეორე.

უნდა, ვერაფრად იამებოდათ ეს ამბავი მოსე ხორენელის მაქებარ-მადიდებელთა. გარნა რა უნდა ექმნათ? ქონდრის კაცი ხომ ვერ შეეჭიდებოდა იმისთანა გოლიათს მეცნიერებისას, როგორიც ლენორმანია. ან რომ გაეზედნა კიდეც, რას გაიტანდა? როგორ უშველა პატკანოვმა თავს? აი ძაღლის კუდი სადა მარხია. გამოვიდა, რომ ეს საბძელი ხომ იწვის, ბარემ ხელები მაინც გავითბოო, და გაითბო კიდეც.

პატკანოვმა ყური მოიყრუა, თითქო არც სადმე ლენორმანია და არც მის მიერ ნათლად გამორკვეული აზრი: აიღო და კარგა ხანს შემდეგ, როცა უკვე ლენორმანის აზრი გამოკვლეული იყო, შეუდგა ვითომდა თავისის საკუთარის თაოსნობით მოსე ხორენელის ავისა და კარგის ჩხრეკასა, ვითომ თვითონ გამოიძია, თავისს კრიტიკის ქარცეცხლში გაატარა, ვითომ თვითონ მიაგნო, რაც უკვე მიგნებული იყო სხვისაგან, და ლენორმანის გამოჩაკვლვეი თავისის სახელით გაასადა. ამ რიგად უკვე აღმოჩენილი ამერიკა აღმოაჩინა და დოინჯი შემოიყარა თავ-

მოწონებისა. როგორ მოგწონთ ამისთანა სა-
ქციელი? თქვენ თუ არ მოგწონთ, აბა ყური
დაუგდეთ პატკანოვის ამქრის მწიგნობართა,
რას ამბობენ ამ სხვისის ღვაწლის დამჩემე-
ბელსა და სხვის ნაცვამით დოინჯ-შემოყრილ
პროფესსორზე: „ყველაზედ უდიდესი (капи-
тальный) საისტორიო ღვაწლი პატკანოვისა“
სწორედ ეს ღვაწლი არისო ¹²⁾. აკი „კაცსა
მართალს, თუ მტყუანსა კაცნივე შეატყობე-
ნო“. მიუქარავს ამ ანდაზის მთქმელსა.

თუ მართლა „ყველაზედ უდიდესი საის-
ტორიო ღვაწლი“ ესა ყოფილა პატკანოვისა,
სხვა უმცირესი რაღა უნდა იყოს? ეს სხვა
მეცნიერსა ვკითხოთ, სახელდობრ ბ-ნ მარს,
ეხლანდელს სომხების პროფესსორს პეტერ-
ბურგის უნივერსიტეტში. მე პატკანოვის
შეგირდი ვარო, იმაზის თავ-მოწონებით ბ-ნი
მარრი. მწურთვნელის კარგად ხსენება მად-
ლობელის გაწურთვნილისაგან მოსაწონია,
მაგრამ ესეც-კი ურიგოდ არ არის ნათქვამი:
„ცემა გმართებს გამზრდელისა, თუ ყრმა
ჰნახო ავად ზრდილი“.

¹²⁾ იხ. „Братская помощь Армянамъ“ გვ. 189—190.

ბ-ნი მარრი, თუმცა პატკანოვისამებრ
ოინებში ჯერ თავი არ უჩენია და ღმერთმაც
ნუ ჰქმნას, რომ იჩინოს,—სხვაფრივ კი იმის
გზაზე დამდგარა და დიდის რიხით იჭიმება,
თითქო მადლა ფრინველს არ გადაიფრენს
და დაბლა ჯინჭველას არ გაიტარებსო. ერთი
აკაკისთან მისი საუბარი გადაათვალიერეთ
და დაინახავთ, რა რიგად იბღინძება თავისი
მეცნიერებით, რა რიგად იბერება, რა სხვილ-
სხვილად იხარჯება, რა დიდ-დიდ სწავლუ-
ლებში თავსა სდებს. ამ ბოლოს დროს ხომ
ბ-ნმა გოლმსტრემმა ¹³⁾ ამომავალ მნათობად
დაგვისახა მეცნიერების ცაზედ და ამას იქით,
უყურეთ, ცას ქუდად აღარ მიიჩნევს და დე-
დამიწას ქალამნადა. თუმცა ეს როგორღაცა
ჰგავს, კუმ ფეხი გამოჰყო, მეც ნახირ-ნახირო,
მაგრამ ჩვენ რა გვენალვლება? ჩვენ რა საქმე
გვაქვს? კუმ თავისი იცოდეს, ჩვენ—ჩვენნი.

თუ რამე კულტურის ნასახი გააჩნიათ
ქართველებსაო, თითქმის სულ სომხების მო-
წყალებითაო, ¹⁴⁾ სომხების კულტურა რომ

¹³⁾ იხ. „Петербургскія Вѣдомости“-ს 1899 წ. № 33.

¹⁴⁾ იხ. „Братская помощь Армянамъ“ 33. 562.

უარ-ჰყონ, ნახევარი კულტურა ქართველებისა თქვენს ჭირს წაიღებსო, ამბობს ეს ახლად ამომავალი მნათობი მეცნიერებისა. იქნება ესეც იყოს, არც აქ ავუხირდებით, იმიტომ-რომ ჩვენ სახეში სულაც არა გვაქვს ვიძიოთ, ქართველი სჯობია სომეხს, თუ სომეხი — ქართველს. ამაებზე საუბარი ბრიყვის საქმეა და ჩვენ შორს ვუვლით ამისთანა აბლა-უბდას. ჩვენ მარტო ამას ვჩივიით, — როცა იმისთანა მეცნიერნი, როგორც ბ-ნი მარია, ამისთანაებს ჰლაღადებენ, საბუთი მაინც უნდა დაგვანახვონ.

ბ-ნი მარრი ჩვენს ენასაც კი სწვდა თავისის ბასრის ხმალითა. ენის მრავალ-სიტყვაობა ერის მრავალ-აზროვნობას მოასწავებს, და როცა ისტორია ორს ენას ერთმანეთს მოახვედრებს, უფრო სუსტი და უძლური ენა ზედ იჩნევს გავლენას უფრო წინ-წასულ და უფრო კულტუროვან ენისას.

ნუ თუ ამ აზრით, ამ განზრახვით ბ-ნი მარრი გვიცხადებს, რომ ქართულმა ბევრი სიტყვა სომხურისა მიითვისაო და ამით შორიდამ გვანიშნებს, — აი ერთი საბუთიც სომ-

ხების კულტურისა და ამ კულტურის ზედ-
გავლენისა ქართველებზეო.

„ბანაკი, მუშაკი, სპეტაკი, ჟამი, მატია-
ნე, პატივი, ჭემმარიტი“ და ბევრი სხვა სულ-
სომხური სიტყვებია, ქართულში გადატანი-
ლიო¹⁵⁾. ესეც იქმნება მართალი იყოს, ხო-
ლო ჯერ კიდევ ღმერთმა იცის—ეს სიტყვე-
ბი სომხებისაგან მიუღიათ ქართველებს, თუ
ქართველებისაგან სომხებს. ჩვენ აქ არც ერ-
თის დამტკიცება გვინდა, არც მეორისა, ხო-
ლო გვიკვირს ასე გადაწყვეტილად ლაპარა-
კი იქ, საცა არავინ იცის, ჯერ რა გამოვა-
რისაგან, და ბ-ნმა მარრმა რად ინება ასეთი
ლაპარაკი?

პირ-იქით, თუ ლენორმანი სარწმუნო
სწავლულია, თუ შეურყეველ ავტორიტეტად
ცნობილია ამისთანაებში დიდებული, ლენო-
რმანის სიტყვით, ლინგვისტი ეჟენ ბურნუ-
ფი, რატომ ბ-ნმა მარრმა ამათ მაინც ყური
არ ათხოვა, თუ დასაჯერად არა, ეჭვის გასა-
ჩენად მაინც.

ლენორმანი ამბობს, — „სრულიად შესაწ-

¹⁵⁾ იქვე, გვ. 568.

უნარებელია, რომ დიდი ნაწილი ამ (ქართულის) სიტყვებისა ეკუთვნის სპარსულს ენას და ქართულში შემოსულია შედარებით ახალ დროს არა საჭიროების ძალ-დატანებით, არამედ ისტორიის მოქმედებით. დანარჩენი ნაწილი-კი ქართულ სიტყვებისა უძველესის დროებისანი და ზედ-მიწევნით ქართულის თვისებისანი არიან, როგორც ეს დამატკიცა ჩვენმა დიდებულმა ლინგვისტმა ეჟენ ბურნუფმაო“.

უძველესნი დრონი ქართველობისა და მათის კულტურისა ასსურულ ლურსმულ ნაწერებშია მოხსენებული ჯერ კიდევ 1300 წელს ქრისტეს წინად, როგორც ამას მერე უფრო ცხადად დავინახავთ, და სომხების ხსენება მეშვიდე საუკუნის დასასრულამდე ქრისტეს წინად არც კი იყო. მაშ უფრო საგულგებელი არ არის, რომ სომხებს ქართველებისაგან შეევსოთ თავისი სიტყვა-ნაკლებულება, რაკი ამ საგანზე მივარდა საუბარი?

თუნდ ესეც არ იყოს, თუნდ ყოველივე ეს სამაცდურო საგულგებელიც იყოს და სხვა რამ ნიშან წყალი საბუთისა არა გააჩნდეს-რა,

სწავლული გეტერიასი, მცოდნე ქართულ-სომხურისა, ხომ ცრუმეტყველი მეცნიერი არ არის. ამანაც-კი გამოსთქვა, რომ სომხურ ენის შინაგან თვისებას ნათლად ვერ მივუხვდი, მინამ ქართული ენა არ ვისწავლეო, რადგანაც სომხურის ენის ბევრი ძირკვები წმინდა ქართულ ელემენტისაგან სწარმოებენო და უქართულოდ იმათი ახსნა შეუძლებელიაო. ლენორმანის და რაულსონის თქმული, რომ სომხების არმენიაში შემოსევამ (მეშვიდე საუკუნის დასასრულს) ბევრი ალაროდებული (ქართული) ჩანთქაო, საბუთს უმატებს გეტერიას ნათქვამს და ამაების გამო ბ-ნ მარრს ეჭვი მაინც უნდა შეჰპარვოდა, და არა ბრძანება გაეცა, ასე იყოს, როგორც მე მიაჩნება და როგორც გაწურთვნილი ვარ ჩემის მწურთვნელისაგანაო.

მთელს ამ საუბარს ბ-ნ მარრისას ერთ ქრთილადაც არ ვიყიდით. ენის გამდიდრება სხვისა სიტყვებითა ერს არ დაამდაბლებს, თუ არ აამაღლებს. რუსული *офатъ* და ჩვენებური „ოჯახი“ მონგოლური სიტყვაა, *башика* თათრულია, თუ სპარსული, სიტყვიდამ „ბაშ“,

საკლა — „სახლი“ ქართულია, რელიგია, პროფესია, პოეზია, ლიტერატურა და ათასი სხვა მაგისტანა, სულ სხვა ენის სიტყვებია, — და ამით მითამ რაო? ინგლისის ენაში თითქმის ნახევარი სიტყვები ფრანგულია, მოდით და წინ გადაუდგეს ან ენა-წმინდა ქართველი, ან ენა-წმინდა სომეხი და დაუჟინოს, — ჩვენ გჯობივართო. მართალია, ბ-ნს მარრს მიზეზი სხვამ მისცა ამაგების ლაპარაკისა, მაგრამ უნდა სცოდნოდან, რომ ამაგებზე საუბარი წყლის ნაყვანა და სხვა არაფერი. ბ-ნი მარრი სხვაფრივაც ირჯება, თითქო ჩვენზე გულ-მოსულია და და ჯავრს იყრის. კარგა ხანია, რაც დაიქადა, რომ დამაცადეთ, ეგ თქვენი რალაც „ვეფხისტყაოსანია“, — სულ თავზე დაგაფხრეწთო, ინგლისში ერთი მანუსკრიპტი მეგულება, იმას ვიპოვი და დაგიმტკიცებთ, რომ იქიდან არის ეგ ნათარგმნი, ან გადმოღებულიო. ვაი ჩვენო თავ-მოსაწონებელო, რუსთაველო! თურმე ქურდი ყოფილხარ და სომეხთა მეცნიერთამებრ სხვისი შენად გაგისაღებია! ჩვენ-კი რა დიდებულ კაცად მიგიჩნით, შენს სახელს შევხაროდით! ბ-ნი მარ-

რი, რომელიც, ვითარცა დიდ-გულა მეცნიერი, შუბლზე ბუხსაც არ ისვამს, უბრალო სიკვდილის-შვილი ხომ არ არის, ტყუილად დაიქადოს რამ და არ იცოდეს, რომ „ისარი და პირით სიტყვა, რა გასტყორცნო, არ მობრუნდეს.“ დაიქადა და აკი... აი ის დღეა და ეს დღე, მას აქედ შვიდი-რვა, თუ არ მეტი, წელიწადი გავიდა,—მაგრამ ქადილი ქადილად დარჩა. ბ-ნმა მარრმა კარგად იცის,—რა განძია ჩვენთვის „ვეფხის-ტყაოსანი“; კარგად იცის,—რა ბურჯია იგი ჩვენის თავ-მოწონებისათვის, ქვეყნად ხმის ამოდებისათვის. მაშასადამე, თუ თავში დასაცხები ვისმეს რამ უნდა, უკეთესი იქმნება აქედამ დაგვცხოს, აქედამ შეგვინგრიოს ციხე-სიმაგრე ჩვენის სახელისა და თავ-მოწონებისა. თუ არ ამან, სხვა რა გულთა-ძვრამ უნდა აგვიხსნას ეს ამისთანა თავ-დაუჭერავი მუქარა და ქადება მეცნიერისა, პსიხოლოგიურად რომ ჩავუკვირდეთ?

რა საკადრისია, კაცს ჯერ საბუთი არ ენახოს, არ გაეჩხრიკოს და არც იცოდეს, მართლა ამისთანა საბუთი არის სადმე თუ არა,

აიღოს და მთელს ერს შეუგინოს მისი სამართლიანად სახელოვანი კაცი, შეუბღალვოს იგი თითქმის წმიდათა-წმიდა, რომელსაც შვიდას-რვაასი წელიწადია განუწყვეტლად შესტრფის და შეჰხარის, შეურყიოს ძირი იმ დედებულს სახსოვარს, რომელსაც მთელმა ერმავე შიგ ჩაატანა თავისი ცრემლი და თავისი სიხარული, შიგ ჩაახვია თავისი სული და გული, შიგ ჩააწნა თვისნი უკეთესნი ფიქრნი, ზრახვანი, გრძნობანი!.. რა საკადრისია! კიდევ ვიტყვით: ამისი საბუთი რომ ხელში ჰქონოდა, ვინ რაღას ეტყოდა, მართალს წინ რაღა დაუდგებოდა! მაშინ თუმცა შევწუხდებოდით, მაგრამ მაინც პატივის ცემითა და მოწიწებით თავს მოვიხრდიდით მართლის წინაშე. საქმე ის არის, რომ ჯერ საბუთი არ ენახა, და ან რას ჰნახავდა, რაც არ არის, და მაინც დაიქადა: მე ესე მომელანდაო, სიზმარში ვნახეო, რომ ინგლისში ამისი საბუთი არისო. თუ ეს მართლა სიზმარში მოღანდებული არ არის, მაშ რა იქნა იგი ქადებული საბუთი? რამ ჩაყლაპა? თუ იგი საბუთი არ აღმოჩნდა, ის პატიოსანი და

ყოვლად ღირსეული თვისება ჭეშმარიტის მეცნიერისა სადღაა, რომ სთქვას: შევცდი და ვინანიო. განა რომ „სოფლის ნადიმთა მჯდომელი სოფელსავითვე ჭრელია“. განა რომ „ბუისაგან ნუ გამოელი ბოლო კარკაზის ბუდესა.“

მოდით და გულზე ნუ მოხვალთ ამისთანა თავ-გასულ და შეუწანებელ საქციელისაგან! ვშიშობთ, მაგრამ მაინც ვიტყვით: ნუ თუ ამისთანა ქედ-მაღალმა მეცნიერმა, როგორიც მარრია, თვითონ რომ ჰკითხოთ, მართალი არა სთქვა? და თუ არა სთქვა, რას გვემართლებოდა? რად დაიქადა ასეთის გაბედულის რიხით, და თუ დაიქადა, რად არ აასრულა ქადებული? რა ანგარიშია, რომ ჰლამის ხელიდამ გამოგვაცალოს ჩვენ ჩვენი საუნჯე და ამისათვის ცარიელ მუქარის და ქადილის დალაბრებული, პირ-გადაღეჭილი ხმალი მოგვიდერა. ვისთვის და რისთვის ირჯება, რომ ასე უსაბუთოდ გვეტანება და ხელიდამ გვაცლის ჩვენს „ვეფხისტყაოსანსა“? ვის შერჭმია თვალში ეკლად ეს ქართველების ეროვნულ ღირსებისა და ვინაობის სახ-

სოვარი, რომ ბ-ნი მარრი აგრე თავზე ხელ-
აღებულად იღვწის ამ ეკლის გამოღებისათ-
ვის? ყოველივე ეს თქვენ გამოიცანით და
ჩვენ კი დიდი ხანია ვიცით, რომ „ხარი ხა-
რთან დააბი, ან ფერს იცვლის, ან ზნესაო“.

IV

ღომეხთა მწიგნობარ-მეცნიერთა ამბავი
დიდს მდინარე წყალსა ჰგავს: რამოდე-
ნადაც ნაპირიდამ შიგ შესტოპავთ,
იმოდენად უფრო ღრმაში შესდისართ, უფრო
მეტს სიგრძე-სიგანესა ჰხედავთ. თანდათან მა-
თი სილაღე, კადნიერება და თავ-გასულობა
ჰმატულობს და უფრო გაბედვით თავს იქებენ,
უფრო გულ-ახდილად გვექცევიან ჩვენც. მათ
მიერ ერთხელ დადგინებული პროგრამა მო-
ქმედებისა, ერთხელ და ერთხელ შეთვისებუ-
ლი თვალთ-მაქცური ხერხი და ოინები ისე
აშკარად, ისე ცხადად, ისე ვრცლად არსად
არ იხატება, როგორც ერთს ევროპიულ გა-
ზეთში, საცა დაწყობილად მოთხრობილია
ყოველივე ის, რაც საქებ-სადიღებელია სომ-
ხისა, გასაბათილებელია ქართველისა და რაც

აშკარად ჩაგონებულია თვით ამ მწიგნობარ-მეცნიერთაგან. აქ ეს ვაჟბატონები აღარა ჰმალავენ, არა სახსარს აღარ ჰთაკილობენ, აღარას მორცხვობენ. პირდაპირ და გულ-ახ-დილად იმისთანა ხერხითა და სახსრებით ჰსა-ქმობენ, რომელთ ხელის მოკიდება და სირ-ცხვილის აღმურის მოდება სახეზე ერთი უნ-და იყოს ყოველ სხვა კაცისათვის — სომეხი იქნება, თუ სხვა მიღეთისა.

უკანასკნელ ოსმალთან ომების დროს, სახელდობრ 1877 წელს, ერთმა საფრანგეთის გაზეთმა — „Temps“-მა აქ ჩვენკენ ერთი კორრე-სპოდენტი გამოგზავნა, სახელად კუტული. ამ კუტულმა აქედამ კორრესპოდენციები უგ-ზავნა ხსენებულ გაზეთს და თითქმის მთელი ორი თვე აბეჭდვინა. ეს ბ-ნი კუტული აი რასა სწერს იმის თაობაზე თუ, ვის ჩაუვარ-და ხელში ჯერ მაშინ, როცა ვლადიკავკა-ვიდამ ჩვენკენ წამოსულს ერთი სადგური ფოსტისა ძლივს გამოეწვლო. ჯერ კიდევ ბა-ლტაში ¹⁶⁾ დაჰხვედრია, განგებ თუ შემთხვე-

¹⁶⁾ პირველი სადგურია ფოსტისა ვლადიკავკავიდამ ჩვენკენ.

ვით, ერთი აფიცერი არტილერიისა, შუ-
შელი სომეხი. ამას ჩაუსვამს იგი თავისს „პო-
ვოზკაში“ და მოუყვანია ტფილისს. რა უა-
მბნია მისთვის ამ აფიცერს გზა-და-გზა, ამისი
არა ვიცით-რა. იმედი-კია, ბევრს კარგს ეტ-
ყოდა ჩვენდა შესამკობლად. ამ იმედს იმაზე
ვამყარებთ, რომ ამ ბ-ნს აფიცერს მოსვლი-
სავე უმაღლ ტფილისში წაუყვანია თავისი ახა-
ლი სტუმარი აწ განსვენებულ გრ. არწრუნ-
თან, „მშაკის“ რედაქტორთან, რომელიც,
კუტულის სიტყვით, „ლიბერალთა დასის წი-
ნამძღოლია და თუმცა სასულიერო წოდებისა
არ არის, მაგრამ სომხებ შორის იმავე როლს
ჰთამაშობს, როგორსაც დელლინგერი და მა-
მა გიაცინტე კათოლიკეთა შორის და რომე-
ლსაც უკედ ესმის სომეხთა სამღვთო წერ-
ილი, ვიდრე თვით კათალიკოზსაო“.

რა თქმა უნდა, კუტული ეგზამენს ვერ
გაუკეთებდა კათალიკოზს სომხებისას, მაგ-
რამ მაინც გადაჭრილად ამბობს, ეს ესეაო.
საიდამ შეუტყვია ეს ასეთი უპირატესობა
არწრუნისა და ასეთი ქვეითად-ყოფნა პატივ-
ცემულ კათალიკოზისა? აშკარაა, ან თვითონ

არწრუნს გაუბერია თავისი თავი, ან სხვას ვისმე მალლა თაროზე შეუსკუპებია განგებ, რომ უცხო კაცს თვალები აჰბმოდა და თავისის თვალით არა მოეჩხრიკა რა. აშკარაა, ან თვითონ არწრუნი, ან ვიღაცა ცდილა ეს ამისთანა უცნაური ამბავი ჩაეწვეთებინა ყურში ამ ახალ მოსულ ფრანგისათვის, რომ აბრუ არწრუნისა განედიდებინათ მისს თვალში, ადვილად მინდობოდა ამისთანა ბრძენს კაცს და ის დაენახა, რასაც დაანახვებდა ეს დელლინგერი და გიაცინტე სომხებისა. რომ კარგად დაანახვებდა, რა თქმა უნდა, ეჭვი არავის ექნებოდა.

ისიც უამბნიათ, რომ არწრუნი ჯერ მოსკოვში განათლებულა და გამეცნიერებულა, მერე პეტერბურგში და სულ ბოლოს ჰეიდელბერგში და ძალიან განვითარებულია ფილოსოფიაშიო. რომ უფრო მალლა ასწიონ ეს ძალიან განვითარებული ფილოსოფოსი, ერთი დიდი ღირსებაც ზედ დაუმატებიათ, სახელდობრ, ისა, რომ მისი ძმა გერმანიაში პროფესსოროიაო. თუმცა ძმის პროფესსორობა არა-პროფესსოროისათვის დიდი

თამასუქი არ არის, მაგრამ ესეც-კი არ დაჰვიწყებიათ არწრუნის განდიდებისათვის. ესე გაუბერიათ არწრუნი, თუმცა ტიკს მაშინ ჰბერვენ, როცა შიგ არა სდგა-რა. ასე მოუშადადებიათ უცხო სტუმარი, რომ მერე ყოველივე სიტყვა არწრუნისა ბაჯალლო ოქროდ მიედო. ფუქსავატი ფრანგი, რა თქმა უნდა, მახეში გაება და რაც ჩასძახეს, ის ამოიძახა გაუჩხრეკლად, გამოუძიებლად. აბა დაუკვირდით ბალტაში დახვედრასა და მთელს ამ ამბავს, თუ არ დაინახოთ—რა ხერხები სცოდნიათ უცხო კაცის გაბრიყვების და ჩათრევისათვის. ~~ეს~~ ჯერ ყვავილებია, ხილი მერე იქნება.

რაკი ამისთანა შარავანდედით შემოსილა განსვენებული არწრუნი, აუღია და კუთუ-ლი წაუყვანია ჯერ ტფილისის საქალაქო საბჭოში, რომელიც კუთულისათვის „პატარა პარლამენტად“ დაუნახვებია, საცა გამგეობის წევრნი მინისტრებად მოსჩვენებია ბ-ნს კორრესპონდენტს და არწრუნი თავისის ლიბერალურ დასით ოპპოზიციად. მერე გასძღოლია არწრუნი და დაუტარებია სომხის

ეკლესიები. აქ კუთულის გაჰკვირვებია ტერ-ტერების მშვენიერი და ძვირფასი სამოსელი. აბა რა დღისათვის-ღა შეინახავდნენ!.. შემდეგ წაუყვანია ეს უცხო სტუმარი სომხის სკოლებში. კუთული ქებით იხსენიებს მშვენიერ თვალებს სომხის მოსწავლე ქალებისას, თუმცა სახის ერთობ სილამაზეზე-კი ბოდიშს იხდის, უკაცრაოდან.

განსვენებულ არწრუნს შეჰყავს კუთული სომეხთა ინტელიგენციის წრეში. კუთული გვისახელებს, ვინ გაუცვნია არწრუნის წყალობითა, ხოლო საჭირო არ არის ჩვენ აქ ჩამოვთვალოთ. საკმაოა ვიცოდეთ, რომ სომეხთა ინტელიგენციის წრეში არწრუნს დაუტრიალებია თავისი ახალი მეგობარი, ანუ მწე-მქებარი, როგორც უწინ იტყოდნენ. გაუმართეს სადილ-ვახშმები, ალხინეს, შეაქციეს შინა თუ გარედ ბალებში, უმღერეს სიმღერები, რომანსები, და კუთული სჩივის, ერთ ამისთანა ლხინიღამ ისე შეზარხოშებული დავბრუნდი შინაო, რომ კალმისათვის ვერ მომიკიდნია ხელი, ისე ამერია თავში აზრებო. ყველგან, საცა კი ლხინს დასწრე-

ზია, სულ სომხური საჰმელები მიუროთმევიათ და ეს საჰმელები ძალიან მოსწონებია ხელი-ხელ სატარებელ სტუმარს არწრუნის ლიბერალურ დასისას. მერე გაუწვევიათ შინდისში, რაღაც დღეობა ყოფილა. აქ ხომ მთლად აღტაცებაში მოუყვანიათ. მხოლოდ ერთს რასმე გაუოცებია. თურმე ნუ იტყვით, ვინც-კი მეჯლისსა და დღეობაში ქალი უნახავს, ისეთი „დიდი ცხვირი ჰქონდათო, როგორც მთის ქედო“. რა თქმა უნდა, არწრუნის ლიბერალური დასი ამისთანა წუნს არ აკადრებდა თავისიანებს და არც კუთულის მოაფენინებდა მთელს ქვეყანაში. და რომ ეს უწყინარი და უტკივარი წუნიც-კი არ შეამჩნევინონ უცხო კაცს, დაბალი ღობეც მალე უბოვნიათ. ჰკვიანურად, გულ-მართლად აუხსნიათ, რომ ეგ დიდ-ცხვირიანები სულ ქართველები არიანო. ესეც კარგია!.. რაც მეტი აქვთ, ის მაინც ჩვენთვის არა ჰშურთ, გულ-უხვად გვთავაზობენ. მეტი ტრფიალება-ღა გინდათ, ჩვენის სიყვარულით ცხვირებსაც-კი იჭრიან.

რა უნდა ექმნა ამისთანა მახეში გაბმულს

ქარაფშუტა ფრანგსა? პარლამენტი-და სომხებისა, სკოლები-და სომხებისა, ეკლესიები-და სომხებისა, ინტელიგენცია-და სომხებისა, შექცევა, ლხინი-და სომხებისა, დღეობა-და სომხებისა, დელიგერები და გიაცინტები-და სომხებისა, ფილოსოფოსები-და სომხებისა, საქმელები-და სომხებისა და მერე სად? ტფილისში. აშკარაა, აქ სომხეთია და ტფილისი სომხეთის ქალაქი. სხვა რა უნდა გამოეყვანა ასეთის ოსტატობით თვალ-ახვეულს გუშინდელ მოსულს კაცს! აკი სომეხთა სტუმარ-მოყვარეობით აღტაცებული კუთული საქვეყნოდ იძახის, როცა ჯერ ტფილისში ზის და აქედამ ფეხი გარედ არ გაუდგამს: „უთუოდ ედემი აქ, სომხეთში, ყოფილა“. ამ სახით საქართველო ტფილისითურთ სომხეთად მოაჩვენეს ევროპიელ კორრესპონდენტს და ეს ამბავი ქვეყანაში მოაფენინეს უცხო კაცს იმისთანა დარბაისელ და გავლენიან გაზეთის პირით, როგორიც „Temps“-ია. ოინი არ არის, მაშ რა არის?

ერთი ეს ვიკითხოთ: რა აზრია ამისთანა სასაცილო ცუდლუტობასა და თაღლითო-

ბაში? ამისი პასუხი შეიძლება გამოიჩინოს ერთის გარემოებისაგან, რომელსაც თვითონ კუთვლი გვანიშნებს. იგი თურმე ეშურებოდა „დაესწროს ყარსის აღებას“, მაგრამ რადგანაც თვითონ კუთვლს და მისს ახალ მეგობრებს ჰსურვებიათ დიდ აღმოსავლეთის საქმესთან ფეხზე წამოაყენონ სომხების საქმეც, იგი ტფილისში ყოვნდება, რომ აქაურ ხალხების ვითარება შევიტყო. შეატყობინეს კიდევ: ტფილისი და საქართველო ჩვენი ბინააო, ჩვენი ქვეყანააო და რადგანაც მართლა ესეა, ვილა გვეტყვის, რომ სომხები დაქსაქსულნი არიან და ბინის მოსაკიდებელი ადგილი არა აქვთო. აბა ერთი გაუსისწვრიეთ აქედამ თვალი სენკოვსკის მიერ თქმულსა, თუ ის არ დაინახოთ, რასაც ვეძებდით, თუმცა აქედამ იქამდე დიდი მანძილია და თუმცა აქ ახალნი არიან და იქ ძველნი. ვინ იცის? ადვილად საფიქრებელია, რომ დელლინგერები და ფილოსოფოსები სენკოვსკის დროსაც იყვნენ. ყოველი მზგავსი მზგავსსა ჰშობსო, ნათქვამია. მამა რომ შვილსა გვანდეს, ან შვილი მამას — აქ დაუჯერებელი არა

არის-რა. ახლა გამოვიკვლიოთ, რა შთააგონეს კუტულის აქაურ ხალხების ვინაობისა და ავ-კარგიანობისა. ჩვენ ვამბობთ, შთააგონეს, იმიტომ-რომ კუტული ისე ცოტა ხანს იყო ტფილისში, რომ ერთის ქუჩის სახელსაც ვერ დაისწავლიდა და აქაურ ხალხების ვინაობას და ვითარებას საიღამ გამოარკვევდა, თუნდ არწრუნისავით „ძალიან განვითარებული“ ფილოსოფოსიც ყოფილიყო. რომ ყოველივე მის მიერ გაზეთს „Temps“-ში მოთხრობილი ჩაძახილია მისს ახალ მეგობართაგან, ამას თვითონ ტენდენცია მოთხრობილისა გვიმტკიცებს, თუ კაცი ჩაუკვირდება.

კუტულის სიტყვით, ამიერ-კავკასიაში ოთხის თესლის ერია: სომხები, ქართველები, თათრები და რუსები. გგონიათ, ვითომც ამ ოთხს სხვა-და-სხვა გვარს ერზე გეტყვით რასმე კუტული? თქვენც არ მომიკვდეთ! ნიშანში ამოუღებინებიათ მარტო ქართველები, რადგანაც, კვლავ ვიტყვით, „აღიას დარდი ფლავია“. მარტო ქართველებისა და სომხების დაპირდაპირებაა იგი კოჭი, რომელიც განგებ მუდამ აღჩუდ მოჰყავთ. ხომ წამოა-

ყრანტალებინეს, რომ ტფილისი სომხეთიაო, ხოლო მარტო ტფილისი რას ეყოფათ. საქმე იმაშია, რომ წამოაროშვინონ, ვითომც მთელი ამიერ-კავკასიაც იმათია და წადილიც, როგორც ჰნახავთ, აისრულებს კიდევ.

კუთული აუწყებს-რა ევროპას, რომ კავკასიაში ოთხის თესლის ერია, შემდეგ ამბობს,—თუმცა სომხების რიცხვი ეხლა ქართველებზე ნაკლებია, სულ 600 ათასიო (?), მაგრამ ამ საუკუნის დასასრულამდე სომხები მალე გამრავლდებიან და ქართველებზე მეტნი შეიქმნებიანო. სხვები? თათრებსა და რუსებზე არას ამბობს, თითქო ესენი სახსენებელნიც არ არიან, თითქო ესენი-კი სათვალავში მისაღებნი არ არიან. განა აშკარა არ არის, რომ მარტო ქართველების ნამეტანობა ამიერ-კავკასიაში თვალში ეკლად გასჩრიათ და მარტო ამ ეკლის გამოღებას ჰლამიან ეს „ძალიან განვითარებულნი ფილოსოფოსები“, ეს სომხების არა-მკითხე დელლინგერები და გიაცინტები!.. სხვას ვის მოუვა ფიქრად ეს საცუდლუტო ანგარიში სომხების მაღლა ასაწევად და ქართველების დაბლა დასაწე-

ვად იქ, საცა ამათ გარდა თათრები და რუსებიც არიან?

დავანებოთ ამასაც თავი და ერთი ეს ვიკითხოთ: ეს რა უცნაური უნარია სომხების გაშენებისა და ქართველების გადაშენებისა, რომლის ძალითაც 23 წელიწადის განმავლობაში ცოტა სომეხი გაბეგრდება და ბევრი ქართველი დაცოტავდება. ან ვისთვის რა საჭიროა ამისთანა სასაცილო თანხები გადმოუჟეცოს ევროპას და გაიჭაჭოს, რომ, დაიცადეთ, დღეს სომხები ცოტანი არიან და ოც-და-სამს წელიწადში იბლარტებენ და არწივის ნაბუდარზე თავისს ბლარტებს გაზრდიან და გამრავლდებიანო. ეს სომხების ბლარტობა და გაშენება და ქართველების დანელება და გადაშენება ვისთვის რა საჭიროა? განა აშკარა არ არის—ვისი ეშმაკობა უნდა იყოს, ვისი თვალთ-მაქცობა, რომ უცხო კაცი ასე გააბრიყვოს და ამისთანა რამ ქვეყნის სასაცილოდ წამოაროშვინოს: დაიცადეთ, სომხები გაშენდებიან და ქართველები გადაშენდებიანო. აი ამას ჰქვია: „თვისისა ნების შედგომა, წადილი“.

რაკი ჯობინობის მოედანზე გაიყვანეს კუტული, რასაკვირველია, მისმა ახალმა მეგობრებმა სხვა ლაზათებიც ჩასძახეს ევროპაში დასაძახებლად. კუტული ჩაძახილს ასე ამოიძახის, — სომხები შეადგენენ *Tiers états* (მესამე წოდებას) კავკასიაშიო. ამათს ხელშიაო ვაჭრობა, ყველაფრის ხელობა, წარმოება. ესენი არიან ექიმები, ადვოკატები, თავისუფალ ხელობისა და საქმის კაცებიო. იმათა აქვთ სკოლები, ჟურნალ-გაზეთები, პატარა ტფილისის პარლამენტი და სხვ. ამ უკანასკნელ დროს იმათგანი სამხედრო სამსახურშიაც ბევრნი შედიანო. მადათოვი, ბებუთოვი, არღუთინსკი, ლორის-მელიქოვი, ლაზარევი, ალხაზოვი, ტერ-ლუქასოვი, — ეს ღენერლები სულ სომეხთა ტომმა მისცა რუსის მხედრობასაო. წარჩინებული ღენერალი ლაზარევი ძლიერ შესანიშნავი სარდალიაო, მაგრამ ქართველ თავადების შურით იგი გადაყენებულია და ეხლა ბაქოში სცხოვრობს უსამსახუროდაო ¹⁷⁾. მერე კუ-

¹⁷⁾ განსვენებული ლაზარევი ჯერ მაშინ არა ყოფილა მიწვეული ყარსში სამრად.

ტული ჩამოთვლით ასახელებს ყველა სომხებს, ვინც-კი გამოჩენილად უჩვენებიათ მეცნიერებასა და ხელოვნებაში, თუ სხვა რაიმე ასპარეზზე მისს ახალ მეგობრებს.

თუმცა ეს გამოჩენილნი სომეხნი მეცნიერებასა თუ ხელოვნებაში გოლიათებად არავის მიუჩნევია, მაგრამ ჩვენ რა დავა გვაქვს. წინადაცა ვთქვით: სომხის კარგი, თუნდაც გადაჭარბებული, ღმერთმა სომეხსავე მოახმაროს საქებ-სადიდებლად. ხოლო ყოველ ამითი აღფრთოვანებული კუტული ასე წინასწარმეტყველობს: „მომავალი კავკასიაში სომხებს ეკუთვნით და მისს მეზობლებს—ქართველებსა და თათრებს—სხვა არა დარჩენიათ-რა, რომ უნდა გასომხდნენო“. აი სად არის დასასრული დასაწყისისა. კაი ნუგეშია, თუ თქვენც იტყვი. განა ჭკუა არ არის, იმისთანა გავლენიანი გაზეთი, როგორიც „Temps“-ია, კაცმა ასე აყვიროს!... ერთი გვიბრძანეთ,—ვინ გაასულელებდა საცოდავს კუტულს ამის თქმად, თუ არ სომეხთა ძალიან განვითარებულნი ფილოსოფოსნი, დელლინ-

გერები და გიაცინტები. „ხე ხილისაგან, ხილი ხისგან, ნათქვამია, იცნობებაო“.

„ჩვენს ხალხს პოეზია არ უყვარს“ – უქადანია კუტულისათვის არწრუნს და მისს ამქარს, რომელსაც კუტული სკოლას ეძახის არწრუნისას: „ჩვენ უფრო მსჯელობა და კრიტიკა გვიყვარსო“. არ ვიცით რამოდენად თავ-მოსაწონებელია ეს არა-სიყვარული პოეზიისა. დიდმა გიოტემ (Göte) კი სთქვა: „ვისაც პოეტის ხმა არ აუძგერებს გულს, იგი ბარბაროსიაო“. თუმცა არწრუნს და მისს სკოლას პოეზია არა ჰყვარებია, მაგრამ ფანტაზია-კი დიდი ჰქონია. ამ ძალიან განვითარებულ ფილოსოფოსის აზრით, სომხები მომავალში შეადგენენ სახელმწიფოს, რომელსაც 30 მილიონი ქვეშევრდომი ეყოლებაო, ამბობს კუტული ¹⁸⁾. არა გვგონია ყოველი გონიერი სომეხი არ მოერიდოს ამისთანა თავ-დაუჭირავს ბოდვას განვითარებულ ფილოსოფოსისას. ჩვენ დარწმუნებულნი ვართ, რომ არც ერთი ჭკვათამყოფელი სომეხი ამას არც იტყვის და არც გულში გაიტარებს. ეს

¹⁸⁾ იხ. „Temps“-ი, 1877 წ., ივლისის 20.

მოშლილ წისკვილის რახა-რუხია და სომხებ
შორის ამისთანანი ან სულ არ არიან, ან თუ
არიან, სახსენებლადაც არა ჰღირან. ასე
ქვეყნის სასაცილოდ პირის დაღება ნაცარ-
ქექიის საქმეა: წყლიან ყველს უჭერს ხელს
და ქვეყანას-კი ეფიცება, ქვას ვადენ წყალ-
საო. ყოველივე ეს ერთის კაცის დამთხვეუ-
ლი ბოდვაა და იმ ერთს კაცსვე შეენდოს.

ვთქვათ, კუტულის წინასწარმეტყველე-
ბისამებრ, ქართველები და თათრები გასომ-
ხდნენ და ეყმნენ სომხებსა, — ეს ხომ წვეთია
30 მილიონის შესადგენად, და საიღამ დაუ-
პირებია არწრუნს ამოდენა საყმოს მოგრო-
ვება? ამისი პასუხი უსათუოდ თან გაიყოლა
განსვენებულმა ფილოსოფოსმა. აკი ვამბობთ,
ჩვენ ეს სასაცილო ამბავი იმიტომ-კი არ
მოგვყავს, ვითომც გვჯეროდეს, რომ ჭკუა-
დამჯდარს სომეხს ეს ფიქრად ოდესმე მო-
სვლოდეს, ან აწ მოუვიდეს, არამედ იმიტომ,
რომ იმ ერთს გუნდს სომხებისას, რომელ-
ზედაც ჩვენ ვლაპარაკობთ, ჩვეულებად აქვს
ამისთანა საყვირი აყვიროს. თვითონ კუ-
ტული ამტკიცებს ამას. იგი გვეუბნება, რა-

საკვირველია, სომეხთა ფილოსოფოსების ჩა-
ძახებით, რომ არწრუნს და მისს ღიბერალურ
სკოლას დევიზად მიუღია ჟირარდენის დევი-
ზიო: „უნდა იყვიროო“. სამართალი ითხოვს
ვთქვათ, რომ მართლა „ჰყვირიან“ და კარ-
გადაც ჰყვირიან. მეტი ყვირილი-და გნებავთ,
როცა მათი ბამბაცა ჩხრიალებს და სხვისა —
არც კაკალი!

საყვირს ხომ აყვირებენ და აყვირებენ,
ხოლო ზოგჯერ იმისთანა უშველებელს
დააძახებინებენ ხოლმე, რომ, თუ სადმე
სამართალია, თვითონვე უნდა დაიცონ ყუ-
რებში თითი,—ეს რა გვესმისო. უსათუოდ
იმისათვის, რომ კუჭული დააჯერონ — სომ-
ხობა რა ჰკვიანი ხალხია, რა ასლად და ზედ-
გამოჭრილად ჩამოსხმულია დღევანდელის
დღის ყალიბზე, რამდენიმე სომხური ანდაზა
დაუსწავლებიათ და, სხვათა შორის, ეს ორი:
„რად ჰკითხულობ, ვისი გამომცხვარია ეს
პური? გინდ ურჩისა იყოს, თუ გემრიელია,
სჭამეო“. ანუ: „სადაც ჰნახო პური, იქ და-
ბინავდიო“. მართალია, ამისთანა ანგარიშთანს
სიბრძნეს დღეს დიდი ბაზარი აქვს, მართა-

ლია, დღეს ბურთი იმას გააქვს მოედნიდამ, ვინც ამ მოძღვრებას მისდევს, მაგრამ თავ-მოსაწონებელი და საქებარი-კი აქ არა ჰყრია-რა. პირ-იქით, რაცა ჰყრია, ძირიანად ამო-სათხრელია და წყალში გადასაყრელი.

დიდი ხანია, სარწმუნოება ჩვენი გვას-წავლის: „არა გული გითქმიდეს... მისთვის, რაიცა იყოს მოყვასისა შენისაო“. დიდი ხა-ნია ქვეყნიერებაზედ ამ ანდაზების მხარ-და-მხარ ერთი სხვა მორცხვი, მაგრამ კაცთა საკადრისი და გამაპატიოსნებელი მოძღვრე-ბაც დადის: „ნუ სძლები სხვისა რძითა, ნუ იმოსები სხვისა მატყლითაო“. სხვისა ნურა გინდა-რა, შენი იკმარე,—ეს არის კაცთა ურთიერთობის ქვა-კუთხედი, ეს არის დედა-ბოძი ზნეობისა.

მართალია, ამ ანდაზებს რომ გვერდით მოვუყენოთ ქართველთა ანდაზა: „რასაცა გასცემ შენია, რაც არა, დაკარგულია“, ან: „უხვად გასცემდი, ზღვათაცა შესდის და გაე-დინების“—პირველნი ეხლანდელს დროში ჭკვათა-მყოფლობას მოასწავებს და მეორენი — ბედოვლათობას, მაგრამ ღმერთმა იცის, —

კაცურ კაცობისათვის რა უფრო სანატრელია, სხვისის პურის ჭამა, თუ თავისისა გაცემა? ვინ იცის: ზნეობა უფრო მაგარი ქვითკირია კაცთა ცხოვრებისათვის, თუ საცა ვისი რამ მოახელო, სჭამე, რაკი გემრიელიაო.

ასეა თუ ისე, ჩვენ რომ არწრუნის და მისის ლიბერალურ სკოლის ადგილას ვყოფილვიყავით, ხსენებულ სომხურ ანდაზებს საქებ-სადიდებლად-კი არ გავიხდიდით, სხვა-საც დავუშლიდით: „დაივიწყეთ ესეთი ანდაზები, საკადრისი არ არის არამც თუ მაგეების ხმა-მადლა ძახილი, არამედ გულში გატარებაც-კი. განა რას იზამ? კაცია და გუნებაო. აი, რა ყრილა თურმე იმ ლიბერალობაში, რომლის დროშა ხელთა სჭერიათ სომეხთა ძალიან განვითარებულ ფილოსოფოსებს, დელლინგერებს და გიაცინტებს: „სადაც პური ჰნახო, იქ დაბინავდიო“... მაშ მამული, სამშობლო, მამა-პაპათა მიწა-წყალი, მამა-პაპათა ბინა უქმი სიტყვები-ღა ყოფილა ადამიანისათვის! ჩვენ ამას მთელს სომხობას არ შევწამებთ, მხოლოდ მეტი არ იქნება მისთა მწიგნობარ-მეცნიერთ იცოდნენ, რომ

„ზოგჯერ თქმა სჯობს არა თქმასა, ზოგჯერ თქმითაც დაშავდების“.

V

ს ქება-დიდება სომხებისა ხომ ვნახეთ
რა ოსტატობით ჩაუგონებიათ უცხო
კაცისათვის სომხების მეცნიერთა, რომ
ევროპას მოჰფინოს. ახლა ყური დავუგდოთ,
რა წკებლებში გავუტარებიათ ქართველე-
ბი. უამისოდ სომეხთა მწიგნობარ-მეცნიერნი
რალა სახსენებელნი იქნებოდნენ, ბარაქლას
ვიღა ეტყოდა? კუტული ამბობს, რომ წარ-
სული ქართველებისა ყოვლად უნუგეშო
სურათს წარმოადგენსო. ღონე-მიხდილს ცუ-
დის მართველობით, ერთმანეთის შურიტა და
მტრობით არა ჰქონია ერთი წუთიც მოსვე-
ნებული ცხოვრებაო.

მართალია, არა ჰქონია, მაგრამ არა მარ-
ტო იმ მიზეზებით, რომელიც არწრუნს და
მისს ლიბერალურს დასს ყურში ჩაუწვეთე-
ბია. ვისაც საქართველო დაუვლია და უჩხრე-
კია არა სომეხთა მეცნიერთა წინამძღოლო-
ბით, არამედ თავისით, ვისაც თვითონ თა-

ვისის ღვაწლით უკვლევია საბუთები ქართველების წინანდელ ცხოვრებისა, ისინი არც ისე გვხვევენ მჩვარში, როგორც კუტუღი და მისნი შთამგონებელნი. პირ-იქით, გაკვირვებულნიც არიან — ამ პატარა საქრისტიანო ქვეყანამ, ამ ერთმა მუჟა ერმა როგორ გაუძლო იმდენს ბრძოლას ბარბაროსებთან. „თუ ერთობ მხნე, თავ-განწირული და მამაცი ერი არა ყოფილიყო ქართველობა, ეს შეუძლებელი იქნებოდაო“, ამბობს აღმოსავლეთის მცოდნე მეცნიერი დელოორიე, თანამემამულე კუტუღისა. განა მარტო ეს ამბობს!... ხოლო არწრუნს, ამ ძალიან განვითარებულს ფილოსოფოსს, ისე შეუკრავს და შეუბოჭავს საცოდავი კუტუღი, რომ დავთრები სულ მთლად დაჰბნევია, აღარც იქით მიუხედნია, აღარც აქეთ მართლის გამოსაძიებლად და მარტო არწრუნს და მისს დამქაშებს მისცემია თავით-ფეხამდე.

კუტუღი თუმცა მთელი ორი თვე ბუკსა და ნალარასა სცემს სომხების ქება-დიდებათვის გაზეთს „Temps“-ში, მაგრამ ქართველებს, არც წინანდლებს, არც ეხლანდე-

ლებს, არა გვზოგავს, ძირიანად გვთხრის და ქართველების სახელ-განთქმულს ვაჟკაცობა-საც-კი თითქმის უარობს. სომეხთა მწიგნობარნი და ფილოსოფოსნი დღეს აქამომდე ვაჟკაცობასარ შეგვეცილებიან, რადგანაც, იმათის აზრით, ვაჟკაცობა სულელობაა, „გიჟ-ვრაცუას“ საქმეა. აბა, თუ არ სულელი, ვინ გიჟი იქნება ტყვიას გული მიუშვიროსო, და ამ სახით ვაჟკაცობას, ვითარცა ჩვენის სულელობის ნიშანსა და საბუთს, ჩვენ გვითმობდნენ და არ გვედავებოდნენ. მაგრამ, სჩანს, უანგარიშნიათ, რომ ასეთი ფილოსოფია მათი ვერ გასჭრის იმის თვალში, ვინც, როგორც კუთული, ეკუთვნის იმისთანა ერს, რომელსაც თავ-მოსაწონებლად, სხვათა შორის, თავისი ვაჟკაცობა მიაჩნია და სამართლიანადაც. აი მიზეზი, რად მოუწადინებიათ აქაც ჩვენის სახელის წახდენა კუთულის თვალში.

კუთული უმჟღავნებს ევროპას, რომ არაფერი არ მოიპოვება სასიქადულო საქართველოს ისტორიაშიო. ვთქვათ, იმ ორიოდ დღეში, რაც კუთულმა ტფილისში დაჰყო,

ასე შიგ ჩახედვით გამოიძია და ისწავლა მთელი წარსული ისტორია საქართველოსი, რადგანაც კარგს მთქმელებს კარგი გამგონი შეჰხვედრიათ. ვაპატიოთ და შევუნდოთ მთქმელსაც და გამგონსაც მათი აშკარა ცუდლუტობა და ოინბაზობა. სჯობია ვიცოდინოთ, — რა წამოაყრანტალებინეს ამ საცოდავს ფრანგს ჩვენს დღევანდელ დღეზე მისმა ახლად მოპოვებულმა მეგობრებმა. „ქართველები შეადგენენო ღენერლების, მეურმეების და ჩალვადრების ნაციასაო“, ამბობს ბრძენთაგან გაბრძნობილი არა-მკითხე მოამბე. „თუმცა ღენერლები ბევრი ჰყავთო, მაგრამ იმათი ღენერლები გამოჩენილნი არ არიანო“.

როგორ მოგწონთ ეს ჩვენის ღენერლების ჩაყენება მეურმეებისა და ჩალვადრების მწკრივში! ზემოდ ხომ ვნახეთ, რა საყვირით, რა ბუკ-ნალარით და რა თავ-მოწონებით ჩამოათვლევინეს კუტულს სომხის ღენერლები და აბა თუ ერთი ქართველი დაესახელებინათ გამოჩენილად. ამას რად იზამდნენ? ეს ხომ ქართველების კაკალის ჩხრიალი იქნებოდა და მაშინ სომხების ბამბა ისე ვეღარ

დაიხზრიალებდა, როგორც სომეხთა ფილოსოფოსების სურვილია. რა თქმა უნდა, ჩვენს ღენერლებს არც არწრუნის ქება ეჭირვებათ, არც კუტულისა და არც ჩვენი სარჩლი. ბაშკადიკ-ლარი, კურუკ-დარა, ყარსი, დევა-ბოინე, ავლიარი, ბეგლი-ახმედი, არდაგანი, ახალციხე, ჩოლოყი, მთელი დაღისტანი და ერთობ მთელი კავკასია ჰლაღადებენ მათთა სახელოვანთა საქმეთა და ამ ხმა-მაღალს ღაღადს ვერ დააჩუმებს ხრინწიანი წრიბინი და ჩხავილი სომეხთა გულ-ნამცეცა მეცნიერებისა. მარტო იგი ჰხადის ღირსეულს უღირსად, ვინც თვითონ უღირსია.

„თავად-აზნაურობა ქართველებისა გაკოტრებულიაო, ამბობს კუტული. ქართველებმა არშიყოზის მეტი არა იციან-რაო და მარტო სამსახურში შესვლას სცდილობენ, რადგანაც ეს ადვილი ხელობააო. ვაჭრობისა და ხელოსნობის ნიჭი არა აქვთო და თუ თვითონ-ოროლა ვაჭარი ჰყავთ, ისინიც-კი ფულს სომხურადა სთვლიანო. საკვირველი არ იქნება დაეჯერებინათ, რომ ქართველებს საკუთარი თვლაც-კი არა ჰქონიათ. გლეხები

საქართველოსნი „ზარმაცნი და ლოთები“ არიანო. „ამათ ერთი მტკაველი მიწაც მებატონეთაგან არ შეუსყიდნიათო“, და სხვანი და სხვანი.

რასაკვირველია, აქ დაუმაღეს კუტულის უეჭველი გარემოება, რომ ჯერ მაშინ ქართველს გლახობას გამოსყიდული ჰქონდა თავიანთ მებატონეთაგან ტფილისისა და ქუთაისის გუბერნიებში მიღლიონ ნახევრის მამული, როგორც ამტკიცებს თვით მთავრობის ოფიციალური უწყებანი¹⁹⁾. ეს ამბავი თუმცა დიდი რამ არ არის, მაგრამ მაინც სომხების დელლინგერებმა და ფილოსოფოსებმა საჭიროდ დაინახეს დაუმალონ ევროპელს და არ გამოამჟღავნებინონ საქვეყნოდ, — ვაი თუ ეს სიკეთე დავთარში ჩაუწერონ ქართველებს და ჩვენთვის რა სახეიროაო. ქართველების კარგი სომხისათვის ავია, ამ ვაჟბატონების აზრით. ამ სახით ტყუილი მართლად გაასაღეს.

ბევრი რამ სხვა საგალობელი უგალობეს თავისის თავისს შესაქცევრად და სადიდებ-

¹⁹⁾ იხ. კუჩავის წერილი.

ლად კუტულს სომეხთა ფილოსოფოსებმა-
ყველას ამას აქ არ მოვიყვანთ, რადგანაც
უამისოდაც გძელი საუბარი მოგვივიდა. სა-
ოცარი ყოველ ამაში ის არის, რომ ამ ოინ-
ბაზობამ სომეხთა მწიგნობარ-მეცნიერებისამ
დიდხანს თავი ვერ დაიჭირა და იგივე კუტუ-
ლი მერე მიუხვდა, რა აღდგომის კვერცხები
არიან ქებულ-დიდებულნი სომეხნი კავკასია-
ში. საქმე ის არის, რომ მინამ კუტული
ტფილისში იყო და აქ სომეხთა ფილოსო-
ფოსების მიერ აყენებულ ბუქში ჰტრიალებ-
და თავ-ბრუ დასხმული, სომხების ქება-დი-
დებაში მოიღალა, ხოლო როცა წავიდა
ერევნის გუბერნიაში და თავისის თვალით
დააკვირდა სომხებს, მაშინ—ღვთის წყალობა
თქვენა გქონდეთ—კაი საქმე იმათ დააწია.
მოჰყო პირი და ბრე გაადინა. „სომხები ერ-
თობ მხდალნი, ერთობ უვიცნი, უმეცარნი,
ერთობ თავ-შეუდებელნი არიან თავისს სამ-
შობლოშიო“. მაშ, როგორც ეტყობა, მარტო
იქა ყოფილან მეცნიერნიც, თავ-შედებულ-
ნიც, ვაჟკაცნიც, საცა, მათის ანდაზისამებრ,
პურის სუნი მისდენიათ. „სიტყვამან შენმან

გამოგაჩინოს შენ“, ამაზეა ნათქვამი, თუ სხვა რაზედმე?

ამ სახით, არწრუნმა და მისმა ლიბერალურმა ამქარმა ხომ დააყვირა ევროპიელი გაზეთი, რომ ქართველებს, სულიერად და ხორციელად ღონე-მიხდილებს, და მასთან ერთად ჩვენებურ თათრებს სხვა არა დარჩენიათ-რა — ან უნდა გასომხდნენ, ან სომხებს უმად ეყმონო. ახლა ამ მეცნიერთა საბუთების გასაძლიერებლად მიეშველა ერთი სომხის ღენერალიც, აწ განსვენებული ქიშმიშოვი, რომ უფრო მაგარი რაზმი შეიკრას. უღენერალოდ ჯარი რა ჯარია. რომ ესეც არ ჩამორჩეს სხვა თავისის ჯურის მწიგნობარ-მეცნიერთა, ერთი ზალაყინი ამანაც დაგვაზილა. ღენერალმა ქიშმიშოვმა შესთხზა ერთი წიგნი, რომელიც მისდა სიკვდილის შემდეგ დაჰბეჭდეს მისის სახელის მათხებელთა ამ სათაურით: „უკანასკნელნი წელნი საქართველოს სამეფოსნი“. რა ლამაზად გვამკობს ცხოვნებული ქიშმიშოვი, ყველას წაკითხული ექმნება. „მეთვრამეტე საუკუნის დასასრულს, ბძანებს ღენერალი: საქართველო ჰგავდა

ზღვიდამ რიყეზე გამოგდებულს ხომალდსა და ვისაც ღონე ჰქონდა და მკლავი უჭრიდა, რაც უნდოდა, იმას ათლიდაო... მშიერ-მწყურვალს ბატონიშვილებსა და თავადებს ინახავდნენ, აჭმევ-ასმევდნენ ტფილისის ბაყლები და მედუქნეებიო“.

დალოცვილს ეს მაინც მოჰგონებოდა, რომ მეთვრამეტე საუკუნის მთელი მეორე ნახევარი თითქმის მეფე ერეკლეს ხანა იყო და ამ ხანაში გაითქვა სახელი ამ სახელოვანმა მეფემ მტრებზე გამარჯვებით. თვით სომხების დედა-ბუდე ერევანი და განჯა, საცა სახანოები იყო, საქართველოს ხარჯს აძლევდა, თუნდ იმას ნულარ ვიტყვით, რომ თითქმის ყველა ახლო-მახლო ხანები ფიანდაზად ფეხ-ქვეშ ეგებოდნენ ძლევამოსილს მეფესა და რუსეთიც იწვევდა საშველად ოსმალეთთან ომებში. ერეკლე მეფემ შეაერთა დიდის ხნის გაყრილი ქართლ-კახეთი, იმერეთიც ჰკლამობდა შემოერთებას, მაგრამ შინაურმა შფოთებმა და წაჯგეგ-უკუჯგეგობამ ხელი შეუშალა უკვე მსცოვანსა და ღვაწლ-მოსილს ვაჟკაცს მეფეს. განა ისე უბატრონო, გარი-

ყული ხომალდი იქნებოდა მაშინ საქართველო, როცა მის მეფეს ამოდენა შესძლებია? ჩვენ ვერ ვიტყვით, რომ მეფე გიორგის დროს, ესე იგი, 1798 წლის მერმედ, საქართველო დიდს ბედნიერებაში იყო, მაგრამ არც ისეთი იყო, რომ ვისაც გინდა და არ გინდა, ხორცი ეგლიჯნა. არც იმისთანა რამ ვიცით, რომ შესაძლო იყოს ვთქვათ, — აი საქართველოს ამან ეს ჩამოათალო, იმან ესაო და საქართველო ასე წაიგ-წამოიგლიჯაო მეთვრამეტე საუკუნის უკანასკნელ წლებში, როგორც განსვენებულ ქიშმიშოვს მოუწადინებია.

მართალია, ერეკლე მეფე დაგვიბერდა, მართალია, იგი ბოლოს ალა-მაჰმად-ხანისაგან დაგვიმარცხდა კიდეც, მერე ხომ (1798 წ.) სამუდამოდაც გამოეთხოვა თავისს საყვარელს საქართველოს, მართალია, შეგვეხსნა იგი რკინის-კარი, მაგრამ საიმისოდ-კი მაინც საქმე არ გაგვხდომია, რომ დიდსა და პატარას ხორცი ეგლიჯნა საქართველოსათვის. თვით გამარჯვებულმა ალა-მაჰმად-ხანმაც-კი ვერ გაბედა წაგლეჯა რისამე. მართალია, მეფე

ერეკლეს შემდეგ დავუძლურდით, ღონე მიგვებადა შინაურ არეულობისაგან, მაგრამ საჭე ხომალდისა კვლავ ხელთ გვეჭირა და ზღვის ღელვას არ დავამსხვრევინეთ, არ გამოვარიყინეთ და გიორგი მეფემ, როგორც მიიღო მამისაგან, ისე ჩააბარა რუსეთს საქართველო, მთლად და დაუგლეჯელად,— უბატრონე და შეინახე შენი ერთ-მორწმუნე ერიო.

თუნდ დავიჯეროთ ქიშმიშოვის სიტყვა, ომ საქართველო გამოარიყულ ხომალდსა ჰგავდა და ნუ წავუხდენთ ამ პოეტურს სურათსა ჩვენის ღონე-მიხდილობისას. ეს ბატონიშვილებსა და თავადიშვილებს რომ ტფილისის ბაყლები ინახავდნენო, რაღაა? რომელი სიტყვის ნაწილია? ვინ ვისის მოწყალებით აქ, საქართველოში, ლუკმასა სჭამენ, ან სჭამდნენ წინად, — ეს ღმერთმა იცოდეს, ადამიანის გულთა-მხილავმა ნამუსმა, ან-და ადამიანისავე გაბოროტებულმა უმადურობამ. ვთქვათ, მართლა ასეთნი ღარიბნი ვიყავით და ვართ კიდევ, — ამით მითამ რაო? თუ თაფლი არ იყო, ეს ამოდენა ბუზი რად

მოვიდა ბაღდადიდამ? თუ პური არ იყო, ბინა აქ რად დაიდეს წინააღმდეგ წინად ხსენებულ ანდაზისა? საცა ასეთი სიღარიბე-სიღატაკეა, იქ ვაჭრობა და აღებ-მიცემობა რა წყალს დაღვეს, რით ამოივსებს კუჭსა? სჩანს, საქართველო არც თუ ისეთი ღარიბ-ღატაკი ყოფილა, როგორც არწმუნებენ დიდსა და პატარასა, რადგანაც არამც თუ თავისს თავს ინახავს, სხვასაც ისე ასუქებს, რომ თავისს ტყავში აღარ ეტევიან. ღარიბს-ღატაკს ხომ უნდა ჰქონდეს რამ, რომ ვაჭარმა გამოსცინცლოს ქონის მოსაცხოვლად. უამისოდ ღარიბი რა მუშტარია?

ან რა ნიშნის მოგებაა, ღარიბი და ღატაკი ხარო? რა წასაყვედრებელია და საყვირი დღე მუდამ ამისთანა ამბავი? რა საძრახისია სიღარიბე, თუმცა-კი არც ბედნიერებაა? რუსები იტყვიან: бедность не порокъ. განა კაცს კაცად ჰხდის მარტო სიმდიდრე და სხვა არაფერი? იესო ქრისტე ღარიბი იყო, თავ-შიშველი და ფეხ-შიშველი დადიოდა. ღმერთად-კი იწამა მთელმა განათლებულმა კაცობრიობამ. სჩანს, ღირსება და სახელო-

ვანება მარტო სიმდიდრე არა ყოფილა, სხვაც
რამ სდომებია კაცის თავ-მოწონებას, სახე-
ლოვანებას, სახელდობრ ის, რაც, კაცთა
საუბედუროდ, ბევრს თავ-მოწონებულს მდი-
დარს აკლია, და რას ჩაგვცეიებიან და სულ
იმას გვიკიჟინებენ, ღარიბნი ხართ და ჩვენ-
კი მდიდრებიო. სიღარიბე მწიკვლი არ არის,
ცოდვა არ არის. მწიკვლი და ცოდვა სხვი-
საგან გამომცხვარის პურის ჭამაა, სხვისა
ოფლის სმაა და ვისაც ეს ანდერძად და მცნე-
ბად გულში ჩაუწერია, იმან შეინანოს ეს
ცოდვა, იმან ჩამოირეცხოს ეს მწიკვლი.
ხმელის პურის ჭამა სჯობია სხვისის ოფლით
დამბალსა და დასველებულს.

კიდევ კარგია და მადლობელნი უნდა
ვიყვნეთ, რომ ცხონებულმა ქიშმიშოვმა სა-
ქართველო სამეფოდ მაინც ახსენა და ეს
ცოტად თუ ბევრად საპატიო ხარისხი შეარ-
ჩინა ჩვენს დაბრიყვებულს ქვეყანას. სხვა
მეცნიერნი სომხებისა ამასაც კი არ იმეტებენ
ჩვენთვის, თითქო იწყინეს, რომ ქიშმიშოვმა,
ამ სომეხმა კაცმა, როგორ გაჰბედა და სა-
ქართველო საპატიო სახელით მოიხსენიაო.

თუმცა დღეს ბაშვმაც-კი იცის, რომ საქართველო ცნობილი იყო, ვითარცა სამეფო, და მისნი გამგენი, ვითარცა მეფენი, მაგრამ ბოლოს დროს გამოვიდა მოედანზედ ერთი ახალი მეცნიერი სომხებისა, ბ-ნი გ. ა. ეზოვი და ჩვენს ქვეყანას ჩამოართვა ხარისხი სამეფოისა და ჩვენს მეფეებს სამეფო გვირგვინი მოხადა, თითქო ერთიცა და მეორეც ქიშმიშოვისაგან იყო ბოძებული, ანუ თვით ბ-ნ ეზოვის მამა-პაპისაგან.

ამას უსაბუთოდ არ ვამბობთ. ბ-ნმა ეზოვმა უკანასკნელ ხანებში გამოსცა მის-მიერ შეთხზული უშველებელი წიგნი და უწოდა მეტად მაღლა-მყვირალა სახელი: „Сношенія Петра Великаго съ Армянскимъ народомъ“. მაშ!... თუ ყვირილია, ყვირილიც ასე უნდა!.. შუშხუნა ხომ გაუშვა ამაებში გაოსტატებულმა მეცნიერმა, ახლა ჰნახეთ როგორ იხსენიებს ჩვენს საქართველოს და მისს მეფეებს. იგი ამ უშველებელს წიგნში საქართველოს სპარსეთის სახანოდ ჰნათლავს და მისს მეფეებს ხანებად და ამით, აშკარაა, იმის თქმა უნდა, რომ ვინ მოგახსენათ, ვითომც საქართვე-

ლო სამეფო იყო და მისნი გამგენი მეფეები.

ვთქვათ, ბ-ნ ეზოვს ღმერთმა იმოღენა უნარი მეცნიერებისა და მართლ-მოყვარეობისა არ მისცა, რომ ეს საქმე გამოერკვია უცხო ენით დაწერილ წიგნებიდამ, თავისი სომხური წიგნები მაინც წაეკითხა. აქ რა იმისთანა აღაღმა დაჰქროლა, რომ ჭკუაგონება დაჰბნევია. სხვა არა იყოს-რა, სომხების მეისტორიეთაგან მაინც უნდა შერცხვენოდა!... მოსე ხორენელს აღარ ვიტყვით და განა სტეფანოზ ასოდიკი და არისდაგეს ლასდივერი მეთერთმეტე საუკუნეში, მათეოს ოდესელი მეთორმეტე საუკუნეში, ვარდან დიდი მეცამეტე საუკუნეში და ბევრნი სხვანი საქართველოს სამეფოდ არ იხსენიებენ და მისდა მპყრობელთ მეფეებად, როცა აღტაცებით მოგვითხრობენ საქართველოს მეფეების მზრუნველობას სომხების კეთილდღეობისა და მათის მონასტრებისათვის? ახია ჩვენზე, ახია!

ესე გაბიაბრუება განა გაგონილა მეცნიერებისა, ესეთი გაყალბება მეცნიერისა!...

მართალია, საქართველო სამეფო იყო თუ არა — ეგ დღეს ჩვენთვის დიდი საძიებელი არ არის. ეგ წასული საქმეა. დღეს¹ ის დღეა, რომ „ერთი მაქვს სჯობს ათას მქონდას“. და თუ ეს შხამ-ჩართული, გესლ-მორეული მაგალითი მოვიყვანეთ, მარტო იმისთვის ვჩადით ამას, რომ მკითხველმა დაინახოს, რა გაუწყვეტელი ლარი გაჰყავთ ჩვენს საყვარელ მწიგნობარ-მეცნიერებს თავიდან ბოლომდე. ოღონდ ქართველს, საცა კი მოასწრობენ, სახელი გაუტეხონ, ოღონდ ქართველი დაამდაბლონ, დააქვევითონ, ყოველივე ღირსება, თუ-კი რამ გააჩნიათ, აჰყარონ და არარად გაჰხადონ ქვეყნის თვალში, და სხვა დარდი არაფრისა აქვთ. თითქო მართლა მარტო ქართველის წაწყმედაა სომეხთა ცხონება და თითქო თავიანთი საკუთარი საცხონებელი ღმერთს იმათთვის არ უღირსებაია.

ბ-ნი ეზოვი კუდ-მოკლე თვალთ-მაქცობით, უბირად, გაუთლელად, უხერხულად ოსტატობს, რომ თეთრი შავად დაანახვოს ქვეყანას. თვითონ განგებ თვალეზზე ხელი

აუფარებია, განგებ ყურებში ბამბა დაუცმია და ჰგონია, რომ სხვა ყველანიც დაბრმავდებიან, დაყრუვდებიან და ეშმაკობას, კუდიანობას ვერ მიუხვდებიან. ბ-ნი ეზოვი ვითომც გამეცნიერებულია, ვითომც განათლებული კაცია. ხოლო არა გვგონია, მართალმა მეცნიერმა, მართლა განათლებულმა იკადროს ის, რასაც იგი ჰკადრულობს. სჩანს მართალი ყოფილა ვისაც უთქვამს, რომ „არ გათეთრდება ყორანი, რაც გინდა ჰხეხო ქვიშითა“.

ეს ხომ ჩამოართვა ჩვენს ქვეყანას ათადაბ-ბაბადამ კუთვნილი ხარისხი, ხომ აჰყარა ყოველივე სამეფო პატივი ჩვენს მეფეებს და სპარსეთის მოხელეებად გაგვიხადა, ახლა თვითონ საქართველოს ერს მისდგა და ტყავს აძრობს თავისს სახელოვანს წიგნში. მაშ? სომეხთა მეცნიერი ისე ხელს როგორ გაიქნევს, ისე როგორ დაიბღერტება, რომ თავისი მტვერი არ მოგვაყაროს.

რაც-კი სადმე ქართველებზე ცუდი თქმულა, ბ-ნს ეზოვს ყველა თითქო რაღაც სიხარულით მოუყრებია და გულში გვახლის.

რაც კეთილი თქმულა, ყველა ეს საქებურად მიუმაღლავს, როგორც ვიცით ამ ჯურის მწიგნობარ-მეცნიერთა კეთილის გულის ამბავი. ჩვეულება რჯულთ უმტკიცესიაო და ბ-ნი ეზოვი არც ისე თავზე ხელ-აღებულია, რომ ამ ანდაზას გაჰქცეოდეს. შარდენი აი რას ამბობს ქართველებზეო: „იგინი ბიწიერნი არიან, ლოთნი, გარყვნილნი, უნამუსონი, სიტყვის-გამტეხელნი, უპირულნი, გამცემ-მოღალატენი, გაიძვერანი. ლოთობაში და გარყვნილობაში ერის კაცთ სასულიერონიც არ ჩამოუვარდებიანო, სრულიადაც არ მიაჩნიათ სირცხვილად სასულიერო პირთ, რომ ლამაზი მხეველები ჰყავთ ხასებადაო“.

იქნება ასეც იყოს, ნუ გამოვეკიდებით მეცნიერს ეზოვს. ხოლო ვკითხავთ-კი: იმავე შარდენს სხვა არა უთქვამს-რა ქართველებზე ამ საძაგლობის მეტი? აბა გულზე თავისი პატიოსანი ხელი დაიდოს და პასუხი ისე გვითხრას. განა იგივე შარდენი არ ამბობს, რომ ქართველებს ნიჭი არ აკლიათ, ამათ რომ მწურთვნელი ჰყავდეთ, სახელს იშოვიდნენ მეცნიერებასა და ხელოვნებაშიო.

განა იგივე შარდენი არ ამბობს, რომ ქართველები ზრდილნი არიან, მოსიყვარულენი, საკუთარის ღირსების გრძნობისანი, სომხებზე უფრო ძლიერნი, გულ-მაგარნი ვაჟკაცი და თავ-განწირულნი მეომარნი თავისის თავისუფლებისათვისაო.

თუ მარტო ჩვენი ძაგება არა ჰქონია ფიქრად, თუ მარტო ჩვენის სახელის გატეხა არ მოსწყურებია, განა შარდენის მეტი სხვა არავინ რას ამბობს ქართველებზედ? სად და რად მიჰმალა ესენი, თუ ჩვენი ავ-კარგიანობა ჰსურდა ყოველის მხრით გამოერკვია და ეს მის მიერ საჭიროდ დანახული იყო იქ, საცა პეტრე დიდზეა ლაპარაკი და სომეხთა ერზე? აი, მაგალითებრ, სახელოვანი ბოდენშტეტი, რომელიც დიდს ხანს იყო საქართველოში და არა გზა-და-გზად, როგორც შარდენი, რასა სწერს ჩვენს ავ-კარგიანობაზე: „ქართველი უზრუნველია, სახვალიოდ არა ჰფიქრობს, დიდს ფასს არა სდებს მიწიერს მოსახვეჭსა, არა აქვს დაუძინებელი წყურვილი მოხვეჭისა, ამიტომაც ვაჭრობა განსაკუთრებით სომხების ხელშია. სამაგიეროდ, ქარ-

თველები ყველაზე უფრო ზნეობიანნი, ყველაზე უფრო პატიოსანნი კაცნი არიან ამ მხარეში. სტუმართ-მოყვარეობა დიდი იციან, როგორც სხვა კავკასიელთაც, ერთგულნი არიან, როგორც მათნი ხმაღნი, სწრაფნი და მარდნი, როგორც მათნი ტაიჭნი, ვაჟკაცნი ომში, შინ თავაზიანნი და საამურნი“ ²⁰).

რასაკვირველია, ჩვენ არც არავისის ქებით არა მოგვემატება-რა და რაც არა გვაქვს, არ მოგვეცემა, და არც ბ-ნის ეზოვის ძაგებით არა დაგვაკლდება-რა და რაცა გვაქვს, არ წაგვერთმევა. და თუ ამაებს გამოვეკიდენით, მარტო იმისთვის, რომ გვეჩვენებინა, სადა ჰფრენს გონება ბ-ნ ეზოვისა, როცა ჩვენს სანუგეშოზე პირს უჭერს და ძაგებაზე პირსა ჰხსნის.

ძნელია, როცა წინაღვე აკვიატებული სურვილი დაჰბლუჯავს ხოლმე იმისთანა წყალ-წყალა მეცნიერს, როგორიც ბ-ნი ეზოვი ყოფილა, რომელსაც ქართველების ხსენებაზე პირზე მარტო შხამი მოსდის და სხვა

²⁰) ბოდენშტეტი: „კავკასიის ერნი“. მიუნხენი 1847 წ. ფრანგულად თარგმნილი, გვერ. 202 და 302.

გზა არ არის, უნდა გადმოანთხიოს. განათ-
ლებული კაცი-კიაო!..

თუ სწავლა-განათლებას იმოდენაც არ
შესძლებია, — კაცს ჩააგონოს, რომ ოინების
გასაღება მეცნიერებაში ისე ადვილი არ არის,
როგორც ყალბის ფულისა ბაზარში, ღმერ-
თმა პატრონს მშვიდობაში მოახმაროს და
ჩვენ-კი გვიხსნას ამისთანა სწავლა-განათლე-
ბისაგან და ამისთანა სწავლა-განათლებულე-
ბისაგანაც. „ვისაც დიოგენის ფარანი აქვს,
იმას მისი ყავარჯენიც უნდა ჰქონდეს“, ესე
იგი, მისი ზნე. გაუწურთვენელი ზნე, ყავარ-
ჯენი კი არა, ჭირია. ტყუილად კი არ ამ-
ბობს ბოსსუეტი: „ერიდენით და უფრთხილ-
დით საკუთარს ზნესა. ზნე იმისთანა მტერია,
რომელიც, საცა წახვალთ, ყოველგან თან
დაგდევთ სიკვდილის კარამდინაო“.

V.1

ს ხომ ვნახეთ, ბ-ნი ეზოვი რა ხალი-
სიანად აღაპარაკებს შარდენს, როცა
ჩვენ გვაძაგებს და ავად გვიხსენიებს.
ისიც ხომ ვნახეთ, როგორ მოსჭრა ენა ამავე

შარდენს ამ განათლებულმა სომეხმა, როცა ჩვენზე ორიოდ სიტყვას კარგს იმეტებს. ისიც ვნახეთ, რომ არც ერთი ჩვენზე კარგის მთქმელი თვალ-წინ არ დაიყენა, რომ ქართველებზე კარგი არავინ გაიტაროს გუნება-შოი. ეს საოცარი მანქანა ბ-ნს ეზოვს კიდევ საკმარისად არ მიაჩნია. ახლა სხვა მოწამე მოიწვია ქართველების უფრო მეტად სახელის წახდენისათვის. ეს მოწამე გახლავთ განჯა-ყარაბადის სომეხთა პატრიარქი ცხონებული ისაია.

რომ ღირებული ფასი დავდოთ ამ პატრიოსანის მოწამის ჩვენებას და ბ-ნ ეზოვის ოსტატობას, საჭიროა ცოტა შორიდან დავიწყოთ საუბარი და ერთი პატარა ხანა ამიერ-კავკასიის ისტორიისა გავიხსენოთ.

რუსეთის იმპერატორს პეტრე დიდს კარგა ხანია თვალი ეჭირა სპარსეთზე და ჰფიქრობდა აქედ რუსეთის ვაჭრობის განდიდებას და ამისათვის გზების შეძენასა და გახსნას. მინამ შვედელებთან ომები ჰქონდა, რასაკვირველია, შორ-მხედველი იმპერატორი ისე მხნედ ვერ მოეკიდებოდა ამ საქმეს, როგორც ჰსურდა, და როცა ნიშტატის მორიგებამ

1721 წ. აგვისტოს 20-ს შვედელებთან საქმე გაათავა, მაშინ თითქმის მთლად მოიცალა თავისის დიდის ხნის სურვილისათვის, რომ სპარსეთზე გამოილაშქროს. განჯა-ყარაბადი მაშინ მთლად სპარსეთის ხელში იყო და აქაური სომხობა, შეწუხებული სპარსთაგან, ჰცდილობდა თავი როგორმე დაეღწია და ამის გამო პეტრე დიდთან საქმე დაიჭირეს. სხვათა შორის ვარდაპეტი მინასა გაგზავნილი ჰყავდათ პეტრე დიდთან და ეს ვარდაპეტი იყო პირდაპირი შუამავალი იმპერატორის მთავრობისა და სომხებ შორის — თვით რუსეთში, რომელსაც, თვით სომხების სურვილისამებრ, ჰპირდებოდა განჯა-ყარაბადის გარდაცემას.

პეტრე დიდმა ამ ვითარებას საქმისას ხელი მოჰკიდა და მიზეზად ეს გაიხადა. ისიც იცოდა ამ ბრძენმა იმპერატორმა, რომ ქართველებიც აქ ხელს შეუწყობენ, რადგანაც საქართველოსაც ემძიმებოდა სპარსთა ასე ახლო ყოფნა და კარგი იყო განჯა-ყარაბადი გამეგრეკნათ სპარსები. რა თქმა უნდა, რუსეთთან, როგორც ერთ-მორწმუნე ერთან,

მეზობლობა ერჩივნათ ქართველებს, ვიდრე სპარსებთან. ეს კარგად იცოდა პეტრე დიდმა და ამიტომაც სომხებს დაჰპირდა და ქართველებსაც აცნობა, — მე ჩემის მხედრობით მოვალ და თქვენც თქვენის მხედრობით მზად იყავითო. მიზეზიც კარგი გამოუჩნდა. შამახიას ამ დროს დაეცნენ ლეკები და ყაზიკუმუხელები, რომელნიც მოიწვიეს იქაურთა მუსლემანთა. ლეკებმა მთლად აიკლეს შამახია, იქ მყოფნი რუსეთის ვაჭარნიც გასძარცვეს და ნახევარ მილლიონის ქონება წაართვესო, როგორც ეს აუწყა პეტრე დიდს ერთმა მისმა მოხელე რუსმა.

რაკი პეტრე დიდმა ეს ამბავი შეიტყო, ვახტანგს მეფეს მოსწერა, რომ მე ასტრახანიდამ წამოვალ და შენც, შენის აღთქმისამებრ, მომეშველე და შენის მხედრობით წამოდი განჯას საქრისტიანოს დასახსნელადაო და, სიტყვითაც შემოეთვალა, ლეკების ჯავრი ამოიყარეო. ვახტანგმა შეჰყარა მხედრობა რიცხვით 30,000 კაცი და წავიდა ლეკებზე. ლეკებმა ჰნახეს ეს თუ არა, გაეცალნენ. მთელს ამ მოძრაობას ის ფერი დასდეს, ვი-

თომც მარტო ლეკების დასასჯელად წავიდა ვახტანგი, რომ სპარსელებს ალლო არ აეღოთ და არ მომზადებულიყვნენ. თვით სპარსელებს, ვითარცა შიიტებს, ეჯავრათ ლეკების, ვითარცა სუნიტების, შესევა შამახიაში და ვახტანგის მადლობელნიც დარჩნენ, რომ ასე მოიქცა. ლეკებთან რომ საქმე გაათავა, ვახტანგმა მერე დაიბანაკა განჯასთან და აქ ელოდდა პეტრე დიდს ასტრახანიდამ. იმპერატორს პეტრეს რაღაც საქმე აღმოუჩნდა შიდა რუსეთში, უეცრად ასტრახანიდამ შინ დაბრუნდა და ვახტანგს აუწყა, კულავ მოვალეო. იმედ-გადაწყვეტილი ვახტანგი უკან წამოვიდა ტფილისს.

პატრიარქი ისაია ამ ვახტანგის ამბავს სწერს რუსეთში ვარდაპეტს მინასას, რომელიც წინად მოვიხსენიეთ, — რომ ვახტანგი, 30,00 კაცით მოვიდა და წავიდა ლეკებზედაო. მეც თან გავყევით. მივედით თუ არა, ლეკები გაგვეცალნენო. მერე როცა ვახტანგი იმედ გადაწყვეტილი, რომ პეტრე დიდი აღარ მოვაო, დაბრუნდა ტფილისში, ისაია პატრიარქიც თან გამოჰყოლია და მთელი

ოთხი თვე დარჩენილა ტფილისს. იმავე წერილში ისაია აუწყებს ვარდაპეტს მინასას, რომ ვახტანგი სექტემბრის ბოლოს ხელ-ახლად აპირობს წასვლას განჯისაკენ და თან მიჰყავს ქართველებისა და სომხის მხედრობა; ეხლა ქართველები და სომხები სულით და გულით ერთნი არიანო, ერთმანეთის თანაგრძნობით სავსენი და მარტო პეტრე დიდის მოშველებას-ღა ელიანო. შენც მანდ ეცადეო.

მეორედ წავიდა ვახტანგი თუ არა, ამას თავი დავანებოთ. ბ-ნი ეზოვი ვახტანგის პირველ გამხედრების გამო ასე ამკობს ქართველებს თავისის მხრით. თათრების დასასჯელად, რომელთაც ლეკები მოიწვიესო, ვახტანგმა ნება მისცა თავისს მხედრობას თათრების დარბევისაო. ქართველები დაერივნენ მთელს ადგილებს ტერ-ტერის წყლამდეო, საშინლად ააოხრეს და ნარბევს ურმებით ეზიდებოდნენო. ქართველები იკლებდნენ და სძარცვავდნენ არამც თუ მარტო თათრებს, ქრისტიანებსაცაო. როცა ქართველების ჯარი სომხების სოფლებს ახლო გაუვლიდაო, ხალხი წინ მოეგებებოდა ხოლმე, წინ მოუ-

ძლოდა ხალხს შემოსილი სამღვდელოება ჯვრებით, სანთლებით ხელში, ზარის რეკით და ერთის ყოფით და ამბითაო. ქართველები-კი მიესევოდნენ, სძარცვავდნენ, სტაცებდნენ სამოსელს, საეკლესიო წიგნებს, ნივთებს და მთელს ქონებასაო. „ამ სახითაო, რაც გადარჩათ ლეკებს, სწერს პატრიარქი ისაია, ის ყოველივე გააჩანაგა ხარბმა, გაუმაძღარმა და შეუბრალებელმა ქართველმა ერმაო“.

ამას თურმე სწერს პატრიარქი ისაია ვარდაპეტს მინასას-კი არა, თავისს მოკლე ისტორიაში. ესეც დასახსომებელია. სომეხთა მეცნიერების ისტორია, როგორც ეტყობა, ერთია და მართალი და ჭეშმარიტება სხვა. ამას ქვევით დავინახავთ.

იქნება მართალია, რომ ქართველები ხარბნი, გაუმაძღარნი და შეუბრალებელნი იყვნენ და არიან. იქნება ისიც მართალია, რომ ქართველებმა აიკლეს სომხები, დაძარცვეს და გააუბატიურეს მათი სამღვდელოება, არ დაინდეს მათი საეკლესიო წიგნები, საღმრთო ნივთები და ამ გვარად შებლაღვეს

მათი სარწმუნოება. ხოლო ეს გვიკვირს და საოცარიც არის: ამისთანა ავაზაკური საქციელი როგორ არ აუწყა ისაიამ ვარდაპეტს მინასას მაშინ, როცა ვახტანგის ამბებსა სწერდა და როცა, ვითა გუშინდელი ამბავი, უფრო მწვავედ გულში მოდებული ექმნებოდა, ვიდრე მაშინ, როცა ისტორია უწერია, ესე იგი, როცა დრო-ჟამი უკვე სიმწვავეს დაანელებდა და დაამებდა ცოტად თუ ბევრად. განა ნამეტანობისაგან გულისა ბაგეთ არ უნდა ემეტყველნათ მაშინ, როცა გული უფრო სავსე ჰქონდა ჯავრითა და წყრომითა? ესეც იქით იყოს. ხოლო ეს სულიერი ბატონი და პატრონი სომხებისა, ეს მათი თავი და თავი, ეს უბირველესის ხარისხის კაცი, ეს მათი მწყემსთ-მთავარი თან გაჰყოლია, ბნეზოვისავე სიტყვით, ვახტანგის ხარბს, გაუმადლარსა და შეუბრალებელს ერსა, ქართველების კალთას შეჰკედლებია და ტფილისში შეუფარებია თავი მთელს ოთხს თთვეს. ისტორია ისაია პატრიარქს როგორ დავუჯეროთ, როცა ასეთი გარემოება წინ გვიდგა.

სწორედ მოგახსენოთ, ცალის მხრით პატრიარქს ისაიას დიდი სიყვარული ჰქონია თავისის ერისა, დიდი პატივი თავისის სამწყსოს სარწმუნოებისა, სამღვდელოებისა, რომ სომხის ამკლებელს, სომხის გამძარცველს, სომხის სამღვდელოების გამაუპატიურებელს, სომხის სარწმუნოების შემბლაღველს ერს თან გამოჰყოლია, მისი კალთა დაუჭერია. მეორეს მხრით დიდი ვაჟკაცი ყოფილა, რომ ხარბს, გაუმადლარსა და შეუბრალებელს ჯარს, თუ ერს მინდობია. თუ მართლა იმისთანა საშინელი და უკადრისი ამბავი დაჰმართეს, რაღა გული აძლევდა ნებას, რომ ამისთანა დაუნდობელსა და საძაგელს ერს მხარს უმშვენებდა და თან მისდევდა. რა პასუხი-ღა უნდა მიეცა დარბეულ, აკლებულ და გაუპატიურებულ სომხებისათვის, როცა ამისთანა ნდობით ექცეოდა, პატივს აძლევდა დამარბეველს, ამკლებელსა და სარწმუნოების გამაუპატიურებელ ერსა.

აბა ერთის მხრით ეს გაძარცვ-გაგლეჯა სომხებისა, ეს გაუპატიურება მათის სარწმუნოებისა, ეს აკლება მათის სამღვდელოებისა,

ეს საღმრთო და საეკლესიო ნივთების შეგინება და მეორეს მხრით ასეთი ტკილი განწყობილება სომეხთა მამა-მთავარისა ერთმანეთს პირში წაუყენეთ და სამართალი ისე ჰქენით, თუ ის არ გამოვიდეს: ფიცი მწამს და ბოლო მაკვირვებსო. განა შესაძლებელია ერთი, თუ მეორე არის, და მეორე, თუ პირველია?! ბ-ნი ეზოვი რას დაგიდევთ? ხომ გამოლანძღა ისაია პატრიარქის მოწმობით ქართველები და სხვა რაღა მოეთხოვება სომეხთა მეცნიერსა!

თუ მართლა ქართველებმა ასე საძაგლად იჩინეს თავი და ეს ყოფა დააწიეს სომხებს და სომხის სამღვდელოებას, მაშ რაღა სწერს ესევე მართლ-მოყვარე ისაია პატრიარქი ვარდაპეტს მინასას, ვით სასიხარულო ამბავს, რომ მეფე ვახტანგი ხელ-მეორედ აპირებს თავისის მხედრობით განჯაში წასვლას და შენც მანდ, რუსეთში, შეეცადეო. განა ასეთი სასიხარულო იყო ხელ-მეორედ მისვლა იმისთანა ჯარისა, რომელმაც პირველში აიკლო, გააჩანაგა სომხოება და მისი სამღვდელოება დაატყავა? თუნდ ამანაც თქვენი ჭი-

რი წაიღოს! ის რაღაა, რომ იგივე ისაია ეფიცება მინასას, რომ ეხლა ქართველები და სომხები ერთმანეთის სიყვარულით ერთმანეთს გულში უსხედანო. რა სასწაულმა გარდაჰქმნა ასე ანაზდეულად, ასე უცბად ხარბი, გაუმაძღარი და შეუბრალებელი ქართველი ერი ასე ერთსულ და ერთხორც სომხებთან? ნუ თუ ქართველებმა ეგრე ერთს წუთს, ეგრე მალე მოიშალეს თვისი საძაგელი ხასიათი და სომხებმა ეგრე მალე დაიჯერეს, რომ ეს ხარბობა, გაუმაძღრობა, შეუბრალებლობა თან აღარ გაჰყვებათ ქართველებს!

ვარდაპეტი მინასა არც ერთ თავისს მოხსენებაში, რომელიც-კი წარუდგენია პეტრე დიდის მთავრობისათვის, ერთის სიტყვითაც არ ამბობს სამდურავს ქართველებზე. პირიქით, ერთს თავისს მოხსენებაში, სხვათა შორის, იწერება: „ტფილისიდან გვწერენო, რომ ვახტანგის დიდად მადლობელნი არიან, ჩვენ, სომხებს, დიდის სიყვარულითა და მოწყალებით გვეპყრობაო“ ²¹⁾. ვთქვათ, აქ პო-

²¹⁾ იხ. მინასას მოხსენება 1722 წ. დეკემბრის 9-სა.

ლიტიკურ საზრისის გამო დაუმალა მინასამ პეტრე პირველს ავ-კაცობა ქართველებისა, ქებას მაინც არ მოაჭორებდა.

მართალია, ვარდაპეტი მინასა შორს იყო და შესაძლოა არა იცოდა-რა ქართველების ავ-კაცობისა, ეს არქიებისკოპოზი სომხებისა მინას პერვაზიანი ხომ დამსწრე და თვალთ მნახველი იყო, როცა ვახტანგი მიესია ლეკებს და გარეკა? ეს არქიებისკოპოზი არამც თუ ემდურება რასმეს ქართველებსა, არამედ მადლობითაც-კი იხსენიებს: „ღმერთმა ეხლა მწყემსად და პატრონად მოგვცაო ვახტანგი. ეს გვიხსნის და გვმფარველობს მტრებისაგან, ამან გაგვიღევნა მტერნი, ერთად თავი მოუყარა სომხებს და თვითონ გვპატრონობს და გვიფუთხილდებო“. ²²⁾

ეს არქიებისკოპოზი სომხებისა ვახტანგთან ერთად იყო განჯაში და იქილამაც ისაია პატრიარქსავით თან გამოჰყვა ტფილისს. მაშასადამე, ეს ორნივე მამა-მთავარნი სომხებისა ივალთ მნახველნი მოწამენი არიან

²²⁾ იხ. წერილი მინას პერვაზიანისა, 1722 წ. დეკემბრის 12-ს დღესა.

ყოველ იმისა, რასაც ქართველები მაშინ ჩაიდენდნენ. ერთი ამბობს,— ხარბმა, გაუმაძღარმა და შეუბრალებელმა ქართველებმა მთლად აიკლეს სომხობა, სარწმუნოებას ჩვენსას უკადრისად მოექცნენო, და მეორე-კი მაღლობით იხსენიებს და ღვთის წყალობადა სთვლის, რომ ვახტანგ მეფე პატრონად და მწყემსად მოუვლინა სომხებს, დაახსენებინა იგინი მტრებისაგან, გვივლის და გვიფრთხილდებაო. რა თქმა უნდა ყოველ ამ სიკეთეს ვახტანგი მიანიჭებდა სომხებს თავისის ერის შემწეობითა და შველითა, თორემ მარტო ერთი კაცი რას იზამდა.

ბ-ნი ეზოვი როგორ მოექცა ამ ორს ერთი მეორის უარ-მყოფელს, ერთი მეორის უმგზავსო მოწმობას? აქ მართალი მეცნიერი ორში ერთს იქმოდა: ან არც ერთს არ დაუჯერებდა, თუ მეტის-მეტს სიფრთხილეს წაედებინებოდა, ან თუ ერთს იმოწმებდა, მეორესაც ხმას ამოაღებინებდა. ბ-ნი ეზოვი-კი სწორედ ისე მოიქცა, როგორც არ უნდა მოქცეულიყო. ქართველების მძაგებელი და ავად-მხსენებელი ალაპარაკა და ქართველების

მადლიერი განგებ გააჩუმა. რა ჰქვია ამის-
თანა საქციელს, არ ვიცით, ეს-კი აშკარაა,
რომ „გოგრა ვერ გახდება შირაზის შუშა,
რაც გინდ მაღლა თაროზე დასდო“ და დი-
პლომი მეცნიერებისა შუბლზე მიაკრა.

ყველა, ყველა და უადგილო არ იქნება
ერთი ეს ვიკითხოთ: ვთქვათ, ქართველები,
ბ-ნ ეზოვის სასიხარულოდ, ყოვლად საძა-
გელნი არიან, ხოლო ქართველების საძაგ-
ლად ხსენება იქ რა შუაშია, საცა საუბარია
О сношеніяхъ Петра Великаго съ Армянскимъ
народомъ? ქართველების საძაგლობა აქ რა
ხიდია ამ „сношеніе“-სათვის? უამისოდ გზა
თუ არ იყო? ჩვენი საძაგლობა აქ რად არის
ჩაჩხირული? აქ რისთვის დასჭირებია ეს ბ-ნს
ეზოვს? აშკარაა იმისთვის, რომ ვაი თუ მეორედ
აღარმედიროსო წერა,—და შემთხვევა როგორ
დავკარგო, ერთი პანდური მაინც არ შევაწიო
ჩვენს საყვარელს ძმებს-ქართველებსაო.

• თუ მართლა ეს ასე არ არის, მაშ რა
მიზეზით და ლოღიკით აიხსნება ერთი სხვა
უცნაური გარემოებაც, რომ წიგნში, რომ-
მელსაც თვითონვე დაარქვა „Сношенія Петра
8

Великаго съ Армянскимъ народомъ“, ბ-ნი ეზოვი მეფე ერეკლესაც გადასწვდა და გრაფ ტოტლენის ამბავსაც მოგვითხრობს. საიღამ სადაო? სად პეტრე დიდი და სად ერეკლე მეფე და ტოტლენი? საქმეის არის, რომ ბ-ნმა ეზოვმა სანეკრე დაინახა და სახტომი აღარ იკითხა და ისკუბა თქვენი მოწონებული. ერთი ჰკითხეთ, საიღამ და რისთვის ჩააკერა ისტორიული ხანა ეკატერინე დიდისა წიგნში, რომელმაც უნდა მოგვითხროს პეტრე დიდისა და სომეხთა ერის საურთიერთო საქმენი? ეს ადვილად გამოსაცნობია, თუ გავიხსენებთ ისევ იმ აღიას, რომლის დარდიც ფლავია და სხვა არაფერი. ბ-ნ ეზოვს ნიშანში ამოღებული ჰყავს ქართველი და როგორ გაუძლოს გულმა, რომ თავს ლაფი არ დაასხას, თუ შესაძლებელია. ამ შემთხვევისათვის ტოტლენი ძალიან საამური და სასურველი კაცია ბ-ნ ეზოვისათვის და თვით ერეკლეს ხსენებაც მიზეზს მისცემს ეს სახელოვანი მეფეც უკადრისად შეგვიქცეოს.

ყველას მოეხსენება, რომ ეკატერინე დიდმა ომი დაუწყო ოსმალეთსა და ამის გამო

ომში ჩასარევად მეფე ერეკლეს და იმერეთის მეფეს სოლომონს დაჰპირდა, ოღონდ თქვენც მაინდამ მიესიენით ოსმალებსა და მეჯარსა და ფულს მოგაშველებთო. მეფეებმა სიხარულით გამოუცხადეს სურვილი და ეკატერინემ გამოჰგზავნა საქართველოში ოთხი ათასი კაცი და ფული და ყოველივე ეს ჩააბარა გრაფ ტოტლებენსა. ტოტლებენი მოვიდა ჯარით და ფულით და იმის მაგიერ, რომ იმპერატრიცის ბრძანებისამებრ ერთად ემოქმედნა ქართველებთან, ცალკე გაიწია იმ აზრით, რომ ოსმალებზე გამარჯვების სახელი მარტო თვითონ დაინარჩუნოს. გააბა მრავალ-გვარი ქსელი ოინებისა, აურ-ზაური დაუწყო ცალკე ერეკლეს, ცალკე სოლომონს, ერთსაცა და მეორესაც უკადრისად ექცეოდა. უღალატა ერეკლეს და ასპინძის ომის წინა დღეს გამოექცა და მერე რომ თავი ემართლებინა, ბეზღებას მიჰყო ხელი, თვით ერეკლე და მისი ქართველობა ძირიანად მოსთხარა იმპერატრიცას წინაშე.

რა კაცი იყო ეს ტოტლებენი, რა რიგად იქცეოდა, რა რიგ აწიოკებდა დიდსა

და პატარასა, რა უკადრისად ეპყრობოდა მეფეებს, რა რიგად იტენდა ჯიბესა და თვით მისდა მინდობილს რუსის ჯარს უცმელ-უჭმელს ინახავდა, — ეს ყოველი ცხადია, თუ კაცი გასინჯავს იაზიკოვისა და ლვოვის ოფიციალურს წერილებს ²³⁾, რუსეთში მიწერილებს საქართველოდამ. ყოველ ამის გამო, როგორც იქნა, ტოტლებენი აქედამ წაიყვანეს და მის მაგიერ დანიშნეს ღენერალი სუხოტინი. ამ სუხოტინმა ²⁴⁾ იმავე სახით წარუდგინა იმპერატრიცას ტოტლებენის საქციელი და მოქმედება. რა კაცი იყო ეს ტოტლებენი, იქილამაცა სჩანს, რომ იგი ავკაცობისა და ავ-ზნეობისათვის გამოძევებული იყო კერმანიიდან, — თავისს სამშობლოდამ. იმპერატრიცა ელისაბედ პეტრეს ასულს როგორღაც შეავედრა თავი, რუსეთში განწესდა, ებოძა ღენერალ-მაიორობა და კორპუსის წინამძღოლობა. აქ მისის კორპუსის აფიცრებმა შეამჩნიეს რუსეთის გაცემა და ღალატი, დაიჭირეს და წარუდგინეს მთავრობას.

²³⁾ იხ. ალ. ცაგარელი: „Грамоты и другіе ист. док. XVIII стол., относящіеся къ Грузіи.“, т. I. გვერდი 180, 247, 249 და სხვანი.

²⁴⁾ იქავე: გვერდი 484.

მთავრობამ რუსეთისამ სამართალში მის-
ცა, იცნეს მოღალატედ და გამცემად და
სიკვდილით დასჯა განუჩინეს. მერე სიკვდი-
ლით დასჯა აპატიეს და განაძევეს რუსეთი-
დამ იმ მუქარით, რომ თუ ოდესმე რუსეთის
სამფლობელოში გაჩნდება, ყველას ნება აქვს
მოაკვდინოს. ამ სახით იგი განდევნილ იქმნა
რუსეთიდან 1763 წ. მთელი ექვსი წელი-
წადი ეთრია ეგრე ტოტლებენი რუსეთს გა-
რედ და ბოლოს ხელ-ახლად შეავედრა თავი
ეკატერინე დიდს. იმპერატრიცამ შეუნდო
წინანდელი ცოდვა და ჩააბარა საქართველო-
ში მიმავალი ჯარი. აი რა კაცთან შეემთხვა
საქმის დაჭერა მაშინდელ საქართველოს.

ეს, რუსთა ოფიციალურ დოკუმენტე-
ბით, ყოვლად საძაგელი კაცი, ეს უსირცხ-
ვილო ადამიანი, მოქრთამე, მყვლეფავი, ორ-
გული, ცრუ და მახეზლარი იმოწმა ბ-ნმა
ეზოვმა, რომ ქართველების სახელი ხელ-
ახლად ლაფში ამოავლოს. აი ტოტლებენი
რასა სწერს ქართველებზედაო, მოგვითხრობს
ბ-ნი ეზოვი: „ქართველები გაიძევრანი და
ფლიდნი არიან, ანგაარნი, ბიწიერნი, გაგებაც

არა აქვთ, რა არის კეთილი... ქართველთაგან, მგონია, მოსალოდნელი არ არის არც ვაჟკაცობა, არც მორჩილება, რადგანაც თავისი დღენი მონაობაში გაუტარებიათ და სულ-მოკლენი შექმნილანო“. ბ-ნს ეზოვს მარტო ესა სდომებია, თორემ, აკი ვამბობთ, ჯერ ეს მოწმობა ტოტლებენისა რა ხელსაყრელია იქ, საცა საუბარია პეტრე დიდსა და სომხების ერის ურთიერთობაზე, და მეორე, — რა სარწმუნო კაცი ეს ტოტლებენია, რომ გაუსინჯავად, მოუჩხრეკავად მისი მოწმობა დაუჯერებია. სხვა ყველა რიგიანი კაცი არამც თუ მოწმად არ იკადრებდა ამისთანა კაცს, ახლოც არ გაუვლიდა, რომ არა მომეცხოს-რაო. აშკარაა, ბ-ნი ეზოვი ამ შემთხვევაში უშიშარი და უწუნარი რაინდი ყოფილა.

VII

ს ხომ შეგვამკო ტოტლებენის მოწმობით ბ-ნმა ეზოვმა, ახლა უყურეთ თავისით როგორ გვიხსენა ერეკლე მეფე და როგორ დაამდაბლა თვით საქარ-

თველოც, მეფე ერეკლეს დროინდელი. მოგეხსენებათ, რომ ერეკლე მეფეს პეტერბურგთან მოლაპარაკება ჰქონდა, რათა რუსეთს მიეღო საქართველო თვისდა მფარველობის ქვეშ. აი ამის გამო რეები გამოატყვერინა ბ-ნმა ეზოვმა და აუწყა თავისს მკითხველებს: „ერეკლემ 1782 წელს ხელ-ახლად გაჰგზავნა უმაღლესს სახელზედ წერილი და ითხოვდა მიეღოთ საქართველო რუსეთის ტახტის უმაღლეს ხელმწიფებას ქვეშ. ერეკლე ითხოვდა, რომ მეფის ხარისხი დაემტკიცებინათ მისთვის და მისდა შთამომავლობისათვის, საქართველოში დაეტოვებინათ ხარისხი კათალიკოსობისა, როგორც სამღვდელოების უფროსისა, გამოეგზავნათ ოთხი ათასი კაცი ჯარი, რომელიც საჭიროა მტერთა მოგერებისათვის და ზოგიერთ გადამდგარ ადგილების უკან დასაბრუნებლად და, დასასრულ, ფულიც მოეშველებინათ მხედრობის შესანახად. ამ სახითაო, უმატებს თავისით ბ-ნი ეზოვი: „ერეკლე უთმობდა რუსეთის კარს მას, რაც უფლებით ეკუთვნოდა სპარსეთს და არა თვითონ, უთმობდა უმაღლეს ხელმწიფებას.

საქართველოზე, რომელიც de facto უღონობით ხელში ველარ შეემაგრებინა და ამის სანაცვლოდ ითხოვდა მეფის ხარისხს, რომელიც მას არა ჰქონია სპარსეთში(?)“.²⁵⁾

ყოველ ამას განმარტება არ უნდა. აქ მარტო შესანიშნავია წრეს-გადასული თვითნებობა კაცისა, რომელიც ხელში დაუჭერია ერთ რაღასაც უცნაურს გულთ-ნადებსა და არაქათს არ აძლევს გაინძრას. გამოდის, რომ მაშინდელი საქართველო რაღაც საბოქაულო ყოფილა სპარსეთისა და ერეკლე მეფე მისი ბოქაული და სხვა არა-რა. ერთი ჭკუისა და ლოდიკის ლარი გაუსინჯეთ ზემოხსენებულ ნათქვამს ბ-ნ ეზოვისას — რა უცნაურობა გამოდის. ჯერ ხომ ამბობს, ერეკლე მეფე უთმობდა იმას, რაც მას არ ეკუთვნოდა, მერე

²⁵⁾ აი სიტყვა-სიტყვით ნათქვამი ბ-ნის ეზოვისა: „такимъ образомъ, Ираклій предлагалъ Русскому двору то, что, по праву, принадлежало не ему, а Персіи, предлагалъ верховную власть надъ Грузіей, которую de facto не въ силахъ былъ удержать и за это просилъ царское достоинство, котораго не имѣлъ въ Персіи (?)“.²⁶⁾ „Сношенія Петра Великаго съ Армянскимъ народомъ“. გვერდი ХСП“.

ამბობს, უთმობდა იმას, რაც უღონობით ხელში ველარ შეემაგრებინაო. სჩანს, ხელთა ჰქონია, თორემ რა სათქმელია, ხელში ვერ შეიმაგრა ის, რაც კაცს ხელთ არა აქვს. რა შემაგრება უნდა იმას, რაც არ არის და კაცს ხელში არ უჭირავს. აბა ყოველივე ეს ერთმანეთს პირში წაუყენეთ და აშკარად დაინახავთ, რომ ბ-ნი ეზოვი ერთით იმას ამტკიცებს, რასაც მეორით უარ-ჰყოფს.

ან ამას დააკვირდით, რომ მეფე ერეკლე, რომელიც თვითმპყრობელ ხელმწიფედ შეიქმნა საქართველოსი, რომელიც თვით სპარსეთს ძილს უფრთხობდა ერთს დროს, სასაცილოდ აიგდო ბ-ნმა ეზოვმა, — რუსეთს იმას უთმობდა, რაც არ ეკუთვნოდაო, და ვარდაპეტი მინასა-კი, რომელიც რუსეთს ჰპირდებოდა და უთმობდა განჯა-ყარაბაღს, თითქმის ქება-დიდებით შემოსილია. ერეკლე მეფეს-კი არ ეკუთვნოდა საქართველო და ვარდაპეტს მინასას-კი ჰკუთნებია განჯა-ყარაბაღი, საცა მაშინ სპარსეთის ხანები ჰბატონობდნენ და არა ვარდაპეტი მინასა. ქათამი წყალს დაღვეს და ღმერთს შეჰხედავსო, ამაზნათქვამი.

თუ მეფე ერეკლე იმას უთმობდა რუსეთს, რაც მას არ ეკუთვნოდა, მაშ მისს მემკვიდრეს და შვილს გიორგი მეფეს ხომ უფრო არ ეკუთნებოდა და როგორ მოხდა, რომ საქართველო რუსეთმა გიორგი მეფისაგან მიიბარა და ამ მეფეს ცალკე ტრაქტატით შეეკრა. ამ ამბავს მაინც უნდა შეეფერხებინა და საგონებელში ჩაეგდო ბ-ნი ეზოვი. თუ საქართველო სამეფო არ იყო, მისნი მპყრობელნი მეფეებად არ იწოდებოდნენ, მაშ რუსეთის სახელმწიფო ტიტულში რუსეთის იმპერატორები რად იხსენებიან საქართველოს მეფეებად სხვათა შორის. სჩანს, სამეფოდ ხსენება საქართველოსი და მისთა მპყრობელთა მეფეებად წოდება მოგონილი ამბავი არ არის; სჩანს, საბუთია, რომ ეს საქართველოს მპყრობელთა ხარისხი რუსეთის სახელმწიფო ტიტულშია შეტანილი. ბ-ნი ეზოვი რომ ასე თავ-შეუდებლად არ აჰყოლოდა თავისს გულის-თქმას, არა გვგონია, ეს უეჭველი საბუთი რუსეთის სახელმწიფო ტიტულისა ასე შეერყია წინდაუხედავად. ცოტად რომ მაინც ჩაჰფიქრებოდა

თავის ნათქვამს, შიშით გული გაუსკდებო-
ბოდა,—ეს რა უბედურება გადამკიდა ჩემმა
ენამაო. ნურც ჩვენის სიტყვით გაიხეთქს
გულსა. რუსის კანონებში ბევრი შესაწყნა-
რებელი მიზეზია, რომლის ძალითაც დიდი
შეღავათი ეძლევა ჭკუა ატაცებულს დამნა-
შავს.

ვთქვათ, ასეც იყო, რომ საქართველო
არც სამეფოდ ყოფილა ოდესმე, არც მისთა
მპყრობელთ ხარისხი მეფობისა არა ჰქონიათ,
ვთქვათ, არც ერეკლე მეფეს, არც გიორგის
არ ეკუთნოდა საქართველო, მაშ ვინ ჩააბარა
იგი რუსეთს? ბ-ნ ეზოვს რომ ჰკითხოთ, გა-
მოდის, რომ იგი ჩაუბარებია თითქმის სო-
მეხთა არქიებისკოპოსს იოსებ არღუთინსკი-
დოლგოორუკოვს. რა თქმა უნდა, ამას პირ-
დაპირ არ ამბობს, მაგრამ აბა გადაიკითხეთ
ბ-ნ ეზოვის წიგნი, თუ ეს ასე არ გენიშნოთ.
მთელი სამი-ოთხი გვერდი ამ წიგნისა²⁶⁾ ისე
ოსტატურად შორიდან უვლის ამ ამბავს,
ისე მოხერხებულად სტრიქონებს შუა მიძე-

²⁶⁾ იხ. „Сношенія Петра Великаго съ Армян-
скимъ народомъ“, გვ. ХСІІІ, ХСІV, ХСV და სხვანი.

რებ-მოძვრება ეს სასურველი აზრი ბ-ნ ეზო-ვისა, რომ ანაზღეულად შეგეფეთებათ და გამოგენასკვებათ თითქმის ის დასკვნა, რომ თუ ხსენებული არქიებისკოპოზი არ ყოფილიყო, საქართველო არ მიეკედლებოდა რუსეთს.

ბ-ნი ეზოვი, სხვათა შორის, გვარწმუნებს ²⁷⁾, რომ არქიებისკოპოზი იოსები დიდს მხნეობას იჩენდა: იგი აკავებდა ერეკლე მეფეს, რომელიც მზად იყო დამორჩილებოდა აღა-მაჰმად-ხანსაო და იმედს აძლევდა, რუსები მოგეშველებიანო; იბირებდა ხანებს ხელი შეუწყონ რუსის მხედრობასა, ფიცით არწმუნებდა, რომ რუსთაგან არავითარი წყენა არ გექნებათო და სხვანი და სხვანი. ერთის სიტყვით, რაც ყოფილა, არქიებისკოპოზი იოსებ არღუთინსკი ყოფილა!

როცა საქართველოში იმპერატორ პავლე პირველის მანიფესტი გამოცხადდა რუსეთთან შეერთებისა, მაშინ იმპერატორმა მოინდომა ჯვრები და ორდენები, გრაფობის

²⁷⁾ იხ. ეზოვის წიგნი: „Сношенія Петра Великаго съ Армянскимъ народомъ“. გვ. CVI.

და ბარონობის ხარისხი მიენიჭებინა თავისს ახალ ქვეშევრდომთა წარჩინებულ კაცებისათვის და შეეკითხა კნორრინგს და კნორრინგი ლაზარევს. „ღენერალმა ლაზარევმაო, ამბობს ბ-ნი ეზოვი, როცა დაეკითხნენ, ვინ არიან ღირსნი ჯილდოსიო, ასეთი პასუხი მისცაო: „რაც შეეხება ჯვრებს, ჩემის აზრით, ყველაზე უფრო ღირსნი არიან თავადნი ეგნატე თუმანოვი, დარჩო ბებუთოვი და სოლომონ არღუთინსკი-დოლგოორუკოვი. მთლად აქაური აზნაურობა ბევრით წინ არ არიან ჩვენს однопорц-ებზეო და ვის უნდა ებოძოს გრაფობა და ბარონობაო? ამას ისიც უნდა დავუმატოო, რომ ზოგიერთს ოჯახში თუ ერთი ძმა ჩვენი მომხრეა, მეორე—მეამბოხეაო... ძნელად გასარჩევია აქაური ბატონიშვილი უბრალო მუჟიკისაგანაო“.

კნორრინგმა და ლაზარევმა ჯილდოს ღირსად შვიდმეტი კაცი წარადგინა, მათ შორის ქართველები: თ. სოლომონ ავალი-შვილი, სურამის მოურავი თ. ევგენი აბაშიძე, თ. გიორგი ამილახვარი, სარდალი თ. ივანე ორბელიანი, სარდალი თ. გიორგი

ციციშვილი, სახლთხუცესი და მარიამ დედოფლის ეშიკ-აბაში თ. ალექსანდრე მაყაშვილი, მდივანბეგი თ. ზაქარია ბარათაშვილი, მდივანი სულხან თუმანიშვილი, თ. შანშე ერისთავი, ეშიკ-აბაში ალექსანდრე ჭავჭავაძე, ნინოწმინდელი, მიტროპოლიტი მიხაილი, ბოდბელი, მიტროპოლიტი იოანნე, არქიმანდრიტი ექვთიმე. კიდევ ბევრნი არიან ღირსნი დაჯილდოებისა, უმატებს კნორრინგი ²⁸⁾, მაგრამ ყველაზე მეტი სამსახური და ერთგულება რუსეთისა ამათ მიუძღვითო“.

ხომ ჰხედავთ, რა რიგად გვერდით აუარა ბ-ნ ეზოვმა ამ ჯილდოს ღირსთ ქართველებს და შვიდმეტი კაცი მარტო სამს კაცზედ ჩამოახდინა, ისიც მარტო სომხებზე და ისიც არ გამოეპარა, რომ ეთქვა: აქაური ბატონიშვილები მუჟიკები არიანო. აი ეს გახლავთ სომეხთა მეცნიერობა. ხომ ასე საქებურად ექცევა ეს სომეხთა მეცნიერი ისტორიულ ამბებს, უფრო საქებურად ჰსაქმობს მაშინ, როცა თავისს ნათქვამს ამოწმებს ვითომდა ისტორიულ სიგელითა. ჩვენი ჟურნალი „მო-

²⁸⁾ იხ. АКТЫ т. I. გვ. 417—418, № 562.

ამბე“ ამხელს ამ თვალთ-მაქცურს მოწმობას ამ რიგად: „სითამამე და აღვირ-ახსნილობა ბ-ნ ეზოვისა იმდენად დიდია, რომ გვეუბნება, ეს ცნობები ამოვკრიბე აქტებიდამ და იხილე ესა და ეს ნომრებიო, სახელდობრ, 529, 530, 531 და 532. გადავშალეთ პირველი ტომი, ათჯერ წავიკითხეთ ეს ნომრები და ვერაფერი მიმგზავსებული ეზოვისა ვერა ვპოვეთ“... „საიდამ მოსჩმახა ეზოვმა, ამბობს მერე „მოამბე“, რომ მხოლოდ მარტო სამი სომეხი იცნეს ღირსად ჯილდოსი და ბატონი-შვილები მუჟიკებსა ჰგვანანო? ზღაპარს მაშინ გამოიცნობთ, როცა გაიხსენებთ ეზოვის დათარულის აზრსა: საქართველო საქართველო-კი არ არის, ძველი სომეხეთიაო. ეს მაცდური და წყეული სურვილი გზას უბნევს ბ-ნს ეზოვს და სისულელეს არაშვინებს მეცნიერების სახელით“ ²⁹⁾).

რომელი ერთი მოგახსენოთ ამ ბ-ნ ეზოვის მეცნიერულ ონებისა, ან სად როგორ იკეთებს თავისს განგებ შეთხზულს საქმესა.

²⁹⁾ იხ. „მოამბე“ 1899 წ. № 1. გვ. 58 და 59. ზემოდ ნაჩვენები კურსივი „მოამბისა“.

რაცა ვთქვით, ისიც საკმაოა დავინახოთ—
რა ერთის ზომის, ერთის თვისების ლარი
გააქვთ, როგორ გვეპყრობიან, როგორის
დაჟინებით, სისტემატიურად გვთხრიან ქარ-
თველებს ქვეყნის თვალში იგი ერთგვარი
გუნდი სომხებისა და მათ მიერ მოვლინე-
ბული სომეხთა მეცნიერნი, ფილოსოფოსნი,
დელოლინგერები, გიაცინტები და პროფეს-
სორები. რაებს არა სჩადიან, რა უკადრისს
და სათაკილო ფარ-ხმალსა ჰკიდებენ ხელს,
რომ თავიანთის თავის საქებ-სადიდებლად
საყვირი აყვირონ, ჩვენი ხსენება და სახელი
ლაფში ამოსვარონ და თვითონ სომხებს ჩვენი
თავი შეაძულონ, შეაზიზლონ. თვითონვე კი
იძახიან, სირცხვილია მეცხრამეტე საუკუნე-
ში, ამ განათლებულ დროს, ერმა ერის მო-
საძულებელი, გადასამტერებელი რამა სთქვა-
სო და ამ მიზეზით ერთი ერი მეორეს მიუ-
სიოსო, და სხვა ამისთანა სიტყვები, რომე-
ლიც ვარაყიან ნაჭუჭსა ჰგავს, გული-კი ჭია-
ნი აქვს.

გამოდის, რომ ჩვენი ავად-მხსენებელნი,
ზედ-მომსევნი ეგენი ყოფილან თვითონ და

ჩვენ კი ან ხმას არ ვიღებთ, ან მარტო ზედ-
მოსევას ვიგერიებთ, ციხეში მათ მიერ შემ-
წყვდეულნი. გამოდის, რომ ზედ-მისევა, თავ-
დასხმა-კი არაფერიაო და მოგერება, თარის
მიგებება-კი ცოდვა არისო. ამისთანა ფილო-
სოფიით ატყუონ წინდაუხედავი ბაღლები,
ჭკვათა მყოფელს კაცს-კი პირში კაპს ვერ
ამოსდებენ, ვერ გააკმენდინებენ ხმას იმ
უუწმინდაესს გრძნობას ადამიანისას, რომელ-
საც ეძახიან გრძნობას საკუთარის ღირსები-
სას. ადამიანის უუძვირფასესი საუნჯე მისი
ვინაობაა და ნურავის ნუ უკვირს, თუ ამ
ვინაობის შემაგინებელს, შემბლალველს ყო-
ველი პატიოსანი კაცი სამართლიანის გუ-
ლის წყრომით ზედ-აეგება. განათლება პა-
ტიოსანს კაცს „სიღბოს აძლევს ნაქსოვისას“,
როცა სხვას უნდა „გული მისცეს გულისა-
თვის“ და საშველად ხელი მიაწოდოს და
„სიმტკიცეს ნაჭედისას“, როცა თავისს სა-
კუთარს ვინაობას ჰპატრონობს. იქ „სიღბო“
ღირსებაა, აქ-კი ლაჩრობა, იქ „სიმტკიცე
ნაჭედისა“ გულ-ქვაობაა, აქ-კი ღირსება.

ესეც-კი სათქმელია: ქვეყანაზე რომ ბაჟი

ედოს თავისის თავის ქებასა და სხვის ძაგებას, რამდენი სომეხთა მეცნიერი დამუნჯდებოდა სომეხთა სასახელოდ და ჩვენდა სამშვიდობოდ. ვაი, რომ ესე არ არის! ვაი, რომ ერთიცა და მეორეც უხარჯოა, მუქთია!

VIII

ომეხთა მწიგნობარ-მეცნიერნი რომ ასე იქცევიან და ოინბაზობენ, — ადვილად გამოსაცნობია რადა და რისთვის. ხოლო გვიკვირს, რომ ამ რიგადვე ეპყრობიან ისტორიულს საბუთებს რუსის ზოგიერთი მწერლებიცა. იმის დასამტკიცებლად, რომ სომეხნი სულითაცა და ხორცილთაც მედგარნი, გულ-გაუტეხელნი, ხელ-შესაწყობნი არიან და მერმისი მათი საკუთნოა, ისტორიულ^ს საბუთები მოჰყავთ და ამით არწმუნებენ ქვეყანას, რომ ეს ასე ყოფილა, არის და იქნება კიდევცაო. სომხებმა ყოველივე ეს სიკეთე თვისი ისტორიით დაამტკიცეს და ძალიან ვცდებით, რომ ამ ნიჭიერ, გამრჯელ, სულითა და ხორცილთა ღონიერს ერს ხელს

არ ვაშველებთ, გზას არ ვუხსნით და ვაბრკოლებთო.

რა თქმა უნდა, ერს რომ გზა შეუკრან წარმატებისა, — რაც გინდ პატარა ერი იყოს — არავისათვის არც მოსაწონია, არც გამოსაყენებელი. არ არის ქვეყანაზე იმისთანა ერი, რომელიც თუ ცოტაოდნად მაინც გონებად-მოსულია, ცოტაოდენი ისტორია ჰქონია და კულტურაში ცოტაოდნად ფეხი მოუკიდებია, რითიმე გამოსადეგი არ იყოს სახელმწიფოში, რაც გინდ დიდი სახელმწიფო იყოს და მორჭმული თვისის სულიერ და ხორციელ ძალ-ღონითა. „რაც უკვე დარგულია და ჰხარობს, ფეხით ნულარა დასთრგუნავ, ეცადე გაიზარდოსო“, ნათქვამია. ნიჭი, სიკეთე ცალკე ადამიანისა, თუ მთელის ერისა ისეთი რამ არის, რომ, რაც გინდ ნამეტანი იყოს ვისთვისმე, მეტი ბარგი არ არის, თუ საკუთარს სხვისაც ზედ-წაემატება. ამიტომაც დიდი ცოდვაა, ადამიანს, თუნდ ცალკე პატარა ერს ნიჭი შეუკრა, შეუბოჭო, სიკეთის ღონე შეუხუთო. არა ნაკლები ცოდვაა ერთის ღვაწლი, თუ კია სადმე, მეო-

რეს მიაკერო და მართლად ღვაწლ-დამდები ჩრდილში მიაყენო და სხვისით სხვა გამომაზგეო საქებ-სადიდებლად. თუ თავ-მოსაწონებელია სადმე, ყველამ თავისით უნდა მოიწონოს თავი, ყველას თავისი უნდა ეკუთვნოს.

ჩვენდა სამწუხაროდ, ასე არ იქცევა ბ-ნი ვლად. გოლმსტრემი, რომელმაც ამ ახლო ხანში დაჰბეჭდა „Петербургскія Вѣдомости“-ებ-ში თავისი წერილი ამ სათაურით: „И Камни возопіють!“ ³⁰⁾ მართალია, ეს გაზეთი ერთი იმისთანა გაზეთია რუსეთში, რომელიც ესარჩლება ყოველ დაჩაგრულ ერსა და ამისთანა მართლა პატიოსნურს მიმართულებას გაზეთისას არ შეიძლება სრულის სიამოვნებით არ მიეგებოს ყოველი ჭკვათა-მყოფელი და გულთა-მყოფელი კაცი, რა თესლისაც გინდ იყოს. იგი დაუცხრომელად ჰღალადებს თავისს სასახელოდ და ჩაგრულთა საოხად, რომ სიმტკიცე სახელმწიფოსი, რაც გინდ დიდი და ძლიერი იყოს, უნდა ემყარებოდეს ერთ-სულობაზე

³⁰⁾ იხილე „Петер. вѣд.“ 1899 წ. № 33.

და არა ერთ-სახობაზე, ერთ-ფერობაზე. ამიტომაც მარტო სიყვარული და ტკბილად მოქცევაა იგი ქვითკირი, იგი ღუღაბი, რომლითაც ჰშენდება და მყარდება ციხე-სიმაგრე ერთობისა სახელმწიფოშიო. ყველას, მცირეა, თუ დიდი, თავისუფალი გზა უნდა ჰქონდესო იმ ნიჭით, იმ უნარით, იმ მაღლით ემსახუროს სახელმწიფოს, რაც ღმერთს უმოწყალებია როგორც დიდისა, ისეც პატარისათვისაო. არავინ არის ქვეყანაზე იმისთანა, რომ რაიმე კეთილი, სახელმწიფოსათვის გამოსაყენი ნიჭი და უნარი არა სჭირდესო, ოღონდ-კი ნუ შეჰხუთავთ, გზა მიეცით ყველას თავი იჩინოს თავისებურად, თავისის ღირსებისა და სიკეთისამებრო.

სწორედ ამასვე გვიქადაგებს თვით ბ-ნი გოლმსტრემიცა თავისის წერილის დასაწყისში და ვინ იქნება ისეთი უბირი, ბრიყვი და გულ-წამხდარი, რომ სიყვარულითა და სიხარულით ხელი არ მიაშველოს ამის მთქმელსა და თქმული მისი არ ჩაიჭდილოს გულში, ვითარცა აღსავსენი მართლითა და კაცთ-მოყვარებითა.

დიდი ხანიაო, ამბობს ბ-ნი გოლმსტრე-
მი,—ჩვენნი წინ-მხედველნი და შორს გამჭვ-
რეტნი კაცნი ჰკითხულობენ,— ეს ასე შორს
რომ მივდივართ აღმოსავლეთ აზიაში, რა
მიგვაქვს თანაო. პასუხი ამისი დიდად საიმე-
დო და სანუგეშო არ არისო. ნივთიერ ცხოვ-
რებისათვის, ესე იგი, ის, რაც გარედა კულ-
ტურის მანიშნებელია, ჩვენ თვითონაც ბევრი
არა გვაქვს-რაო და ამისთანაებში დღესაც
ერთმანეთს ვერ მოვრიგებივართო, ერთმა-
ნეთში ვერ გავსულ-გამოვსულვართ და ვერა
გავვირჩევია-რაო. ხოლო ნამეტანობას სუ-
ლიერის ღონისას უნდა ვმადლობდეთ, რომ
რუსეთის ერი ბევრს განსაცდელს მთლად და
უვნებლად გადარჩაო. ესე იყო, სხვათა
შორის, პეტრე დიდის დროსა, როცა ეს
მედგარი გენიოსი არ შეუშინდა ძირითადის
ცვლილებით დაუძლურებას ერისას, მისის
ეროვნულ ძალ-ღონის დაშრეტასაო. მაშინ
რუსეთის ქვეყანა ჯერ ხელ-უხლებელი ქვე-
ყანა იყო, ესე იგი, მძინარე ლომიო.

გხლა სულ სხვააო. დრონი იცვალნენ,
სულიერ ძალ-ღონეს ერისას გაფთხილება,

დაზოგვა უნდაო. რაც უფრო ფეხ-მაგრობს რუსეთში გონებითად, სულიერად და ხორციელად, იმას უნდა ვმატოთ და ის ვამრავლოთ, იმიტომ რომ, — თუმცა ძნელია გამოვტყდეთ, — მაგრამ იგი ზნეობური ღონენი, რომლითაც ჩვენ გავდივართ შორეულ აღმოსავლეთში, ძალიან დიდი საგზალი არ არისო...

...ისე უმართლოდ და ცილის წამებით არა ერს არ მოჰქცევიათ, როგორც სომხებსაო. რომ ჭეშმარიტი ნათელი მოეფინოს სომხების საქმეს, უნდა ძველის-ძველს დროს გავუსწოროთ თვალი, იმ დროს, რომელიც გამოძიებულია სწავლულთაგან, არხეოლოგთაგან, მოგზაურთაგან, რომელთაც ჯერ არ შეჰყრიათ „პოლიტიკური სიბრძნე“ და მით არ წაუხდენიათ თვალთა-ხედვა მეცნიერებისაო. ქვანიც-კი ჰღალადებენო, ჰბრძანებს გაფიცებული ბ-ნი გომისტრემი, ქვანიც-კი, რომელნიც გაფანტულნი არიან არარატის მაღლობებში, ვანის ტბის გარშემო, ურმიის ახლო, არზრუმთან და ერევნისა და ყარსის ადგილებშიო. ქვანი ხომ არა სტყუიან არასოდესაო!..

მართალია, ქვანი არა სტყუიან, მაგრამ, კიდევ ვიტყვით, კარგს მოქმელს კაი გამგონიც უნდა. ქვევითა ვნახავთ, რომ ქვებს კარგი გამგონი არ შეხვედრიათ.

ცეცხლის ასოებით მოგვითხრობენო, ამბობს იგივე ცეცხლ-მოკიდებული გოლმსტრემი: ზედ-წარწერანი კლდეებისა ამბებს ძველის-ძველს, ასსურ-ბაბილონის დროებისასაო. ჩვენმა ასსირიოლოგ-არქეოლოგმა ბ-ნმა ნიკოლსკიმ, რომელსაც ეს ადგილები დაუვლია 1893 წ., დიდი ამბები აღმოაჩინაო. ლურსმული წარწერანი, იმ ადგილებში ნაპოვნნი, რაღაც განსაკუთრებულ ენას ეკუთვნიან და გვაუწყებენო, რომ ტიგრისა და ეფრატის სათავეში, ვანისა, ურმიის და გოგჩის ტბების ახლო-მახლო ერთი რიცხვ-მრავალი ერი ყოფილა. ასსირიის ნაშთთა სიტყვით, რომელნიც ეკუთვნიან მეთე და მეცხრე საუკუნეს ქრისტეს წინად, იმ ერს რქმევიაო „ნაირი“. მერე მეცხრე საუკუნის მეორე ნახევარში, როცა მთელს ამ ერს ერთი სახელმწიფო შეუდგენია, ქვეყანა ეს ურარტად არის ხსენებული, აქედამ არის წარმომ-

დგარი ებრაული სახელ-წოდება „არარატიო“. ეს ერთი და იგივე სახელიაო.

შუა-გული ამ ურარტთა სახელმწიფოსი ჯერ ერენის დაბლობებში ყოფილა და მერე მტრის უფრო უკედ მოსაგერებლად სამხრეთისაკენ დაუწევიათ, ვანის ტბის აღმოსავლეთითაო. ურარტთა მეფეების ქვეყანა თუმცა კულტურის მხრით ასურულთა ზედგავლენის ქვეშ ყოფილაო, მაგრამ არა ერთხელ ურარტელნი ძლევა-მოსილობით შესცილებიან ასსურელთა სამსოფლიოდ ხელმწიფობასაო. ასსურელთა მეფის თიგლათ-პილასარის III დროს, მერვე საუკუნის პირველ ნახევარშიო, გამარჯვება ურარტელების მხრივ იყოვო. მთელი ჩრდილო და ნაწილი დასავლეთისა ურარტელებმა წაართვეს ასსურელებსაო. სასწორმა ბრძოლისამ ტოკვა დაიწყო და მოსალოდნელი იყო ურარტელებს დაეპყრათ მთელი მაშინდელი ქვეყნიერება და სამსოფლიო ისტორიისათვის სხვა მიმართულება მიეცათო, ხოლო მერე როცა ასსურეთში სხვა მეფე დამჯდარა, ხელ-ახლად გაძლიერებულან ასსურელნი და მტრები

დაუმარცხებიათ. ურარტის მეფეს ურსას მთელი ჩრდილო-დასავლეთი ფეხზე წამოუყენებია, და მისევია ასსურელთაო, მაგრამ დამარცხებულანო.

გარდა ყოველ ამისა ბ-ნი ნიკოლსკი მოგვითხრობსო, რომ ზედ-წარწერანი გვეუბნებიან, — რა კულტურა ჰქონიათ ურარტელებს, რა ქალაქები, სრა-სასახლეები, არხები და სხვა ამისთანა. ეს ზედ-წარწერანი ზოგი ასსურელთა მეფეების ბრძანებით არის ნაწერნი, ზოგი ურარტელთა, იმისდა მიხედვით, ვინ იმარჯვებდა ომშიაო. ეს წარწერანი ძველად-ძველის დროისანი გვაუწყებენო ორის მოძღვრების ერთმანეთთან ბრძოლასაო, ერთი მოძღვრება მხეცურია და მეორე უფრო კაცებურიო. პირველი ეკუთვნით ასსურელთ და მეორე ურარტელთაო. ურარტელებმაო, ამბობს მერე იგივე ავტორი, დიდი სამსახური გაუწიეს მთელს მაშინდელს მსოფლიო ცივილიზაციას და აქედამ მთელს ქვეყანასაო. ჯერ იმითი, რომ ჩრდილოეთიდან მიწოლილი ურარტი ძალიან აბრკოლებდა ასსურელთ, — მხეცურის მოძღვრების ერს — და საკმაო მოცალეობას არ

აძლევდა მისეოდნენ სირიას, პალესტინას და ეგვიპტეს და ერთობ მთელს სამხრეთს-დასავლეთსაო. მეორე დიდი ღვაწლი ქვეყნიერობის წინაშე ურარტისა ის არისო, რომ ერთის მხრით სკვითებს და სხვა ჩრდილოეთის ბარბაროსებს გულ-და-გულ წინ ედგნენ და კავკასიის მთებს აქედ არ უშვებდნენ და ამით სამხრეთ-დასავლეთის ცივილიზაციას არ ათელვინებდნენო და მეორეს მხრით,— გზაში ედგნენ და ფეხს წინ არ ადგმევინებდნენ ეულის ხალხს სამხრეთის მინდვრებისას, საიდანაც გამოვიდა სისხლის მღვრელი რჯული— ისლამიო.

გამოდის, რომ, ბ-ნ გოლმსტრემის სიტყვით, ურარტელნი ჯერ კიდევ ძველის-ძველად დაწინაურებული ერი ყოფილა მაშინდელ კვალობაზე, ერი რიცხვ-მრავალი, ძლიერი, კაცთ-მოყვარულ მოძღვრებისა, ერი მედგარი, გულ-მტკიცე, გულ-მაგარი და თითქმის თავ-დადებული მოჭირნახულე და მეომარი მთელის მსოფლიოსათვის, მერე იმისთანა მებრძოლი, რომ კინაღამ მთელს სამსოფლიო ისტორიას სხვა მიმართულება მის-

ცაო. მოდით და თუ ეხლა ამისთანა ღვაწლ-
მოსილ ერის ნატამალი სადმეა, გულში ნუ
ჩაიკრავთ, ხელს ნუ მიაწვდით, ფეხზე ნუ
დააყენებთ და გზას ნუ გაუხსნით ქვეყნისა
და კაცობრიობის სადღეგრძელოდ და საბედ-
ნიეროდ. მართალია ბ-ნი გოლმსტრემი: დიდი
უმადურობა და უსამართლობა იქნება ეხლან-
დელ კაცობრიობისაგან, რომ ასე არ მოექ-
ცეს ურარტის ნატამალ ერსა, თუ დღეს იგი
სადმეა. ბატონი გოლმსტრემი გვეფიცება,
რომ ურარტის ნატამალი ერი დღესაც არი-
სო, მაგრამ ქვეყანა უსამართლოდ და უმა-
დურად ექცევაო. ცოდვასო ამისთანა ჭირში
გაუტეხელი, გონებით, ზნეობით, სულიერად
და ხორციელად ღონიერი, გულ-მტკიცე და
გულ-მაგარი ერი ფეხზე არ წამოვაყენოთ და
ჩვენის კულტურის დროშა ხელთ არ მივცეთ
მთელის აზიის გასანათებლად და გასაბედნი-
ერებლადო.

ხომ ასეთი საქებური და სასურველი ერი
ყოფილა მოსახლე-მკვიდრი უწინდელ ურარ-
ტისა. ეხლა ვიკითხოთ: ვისთვის და რისთვის
იხარჯება ასე უხვად, ვის ამკობს, ვის აქებ-

ადიდებს ურარტელების სიკეთისა და ღვაწლის ხსენებითა? სომხებს, რომელნიც ვითომ ურარტელები არიან მოდგმით და იმათი შთამომავალნიო და რადგანაც, ქართულის ანდაზისამებრ, მამა ნახე, დედა ნახე, შვილი ისე გამოიჩინოს, ბ-ნ გოლმსტრემსაც აუღია და ამბობს, — რადგანაც ურარტელნი ასეთი სახელოვანნი ყოფილან, ასეთი ღვაწლ-მოსილნი მთელის კაცობრიობის წინაშე, ასეთი მხნენი, ხასიათ-მაგარნი და მედგარნი, და რადგანაც ეხლანდელი სომხები მათი სისხლ-ხორცია, მათის მოდგმისაა, აშკარაა, ყოველივე სიკეთე ურარტელებისა მოასწავებს სომხების ღირსებას, კუთვნილებას, ისტორიულად დასაბუთებულსაო. ამ სახით სომხებმა ისტორიულად დაამტკიცეს თვისი სულიერი და ხორციელი გაუტეხლობა, მედგარობა, სიმაგრე ხასიათისა და რადგანაც ესეა, ხელი უნდა შეეწყოს, გზა გაეხსნას ამისთანა სულითა და ხორციით ძალოვანს ერსა, რომელმაც ასე სახელოვანად თავი იჩინა ჯერ კიდევ უხსოვარ დროსაო და

რომელიც კაცთ-მოყვარეობდა ჯერ მაშინ, როცა სხვანი მგელ-კაცობდნენო.

ვერ. წარმოიდგენთ, რა სასაცილო ამბავი გამოდის იმ პიტალო უმეცრებისაგან, რომელსაც ასე სასაცილოდ გაუხურებია და გაუფიცებია ამ საქმეში უმეცარი ბ-ნი გოლმსტრემი. ბ-ნთ ეზოვებს და მისის ამქრის მეცნიერებს რომ სცოდნოდათ ურარტელეზის სახელ ქვეშ რომელი ერია ცნობილი ევროპიის სახელ-განთქმულთა სწავლულთა და მეცნიერთაგან, ხელს მოსჭრიდნენ ბ-ნ გოლმსტრემს და ურარტელეზს-კი ასეთის ქებით არ შეამკობინებდნენ.

თურმე ნუ იტყვით, ურარტელნი ქართველები ყოფილან და ბ-ნი გოლმსტრემი აქ იმ გულ-უბრყვილო დათვის მაგიერობასა ჰთამაშობს, რომელმაც, აქაო-და შუბლზე ბუზი აზის და აწუხებს ჩემს მეგობარსაო, აიღო და შუბლში უშველებელი ლოდი დააზილა ბუზის ასაფრენად. სწორედ ასეთი ამბავი დაჰმართა ბ-ნმა გოლმსტრემმა იმ ერთ გვარ სომეხთა გუნდსა, რომელთა მრწამსიც სხვის მიერ გამომცხვარის პურის დაჩემებაა,

რაკი გემრიელია, თითქო თავისი არა აბა-
ლიათ-რაო. ესეთი მეხი არავის დაუცია ამ
გუნდისათვის თავში, თუმცა-კი მარტო სომ-
ხის გაბერა უნდოდა ქებით და დიდებითა.
ტყუილად დაიხარჯა ძვირფასი ტყვია-წამა-
ლი. ბ-ნმა გოლმსტრემმა გულში ტყვია ჰკრა
სომეხთა გუნდსა, თუმცა მარტო ვარდის
კონის სროლა-კი უნდოდა. ძნელია უვიცო-
ბა, ანუ განგებ შეკეთებული, განგებ გაფი-
ცხებული, განგებ ყალბზე შემდგარი ხელთ-
ქმნილი და არა გულთ-ქმნილი თავ-გამოდება.

დიახ, ბატონებო, ურარტელნი ქართ-
ველთა წინაპარნი ყოფილან, ქართველთა
სისხლ-ხორცი ერი ყოფილა სამწუხაროდ,
თუ ბ-ნ გოლმსტრემისა არა, იმ სომეხთა
გუნდისა, რომელიც საცა-კი სხვის კარგს
რასმეს დაინახავს, მსუნაგსავით მაშინვე ხელს
სტაცებს, ჩემიაო, თითქო თავისი საკუთარი
სიკეთე და ღირსება არ გააჩნია, თითქო თუ
სხვისა არ ჩაიცვა, არ დაიხურა, თვითონ
ტიტველ-შიშველია. მართლადა, არც ესეთ-
ნი არიან სომეხები, რომ თავისი არა ჰქონ-
დეთ-რა თავ-მოსაწონებელი.

ჩვენ უსაბუთოდ არ ვამბობთ ურარტელების ქართველობას. ამის დასამკიცებლად სწორედ იმ ქვეებს ავალაპარაკებთ, რომელთა ღალადებას ასეთი გოდება და ცრემლთა ღვრა მოართვევინა სომხებისათვის ბ-ნს გოლმსტრემსა და ვითომ საშინელის გულმტკივნეულობით დააძახა: „И Камни возопіють! Камни не лгутъ!“

ჩვენ თავისს ადგილას დავუმტკიცებთ ბ-ნ გოლმსტრემს, რომ არამც თუ მკვდრებს ქვეებს, ცოცხალ-კაცსაც კი უბედავს და მისი პატიოსანის სახელით მართალს არ გველაპარაკება. ასე შეაქცია მან ბ-ნი ნიკოლსკი, რომელიც იქნება სხვას ყველაფერს ამბობდეს, ხოლო იმას-კი არა, რასაც იმისის სახელით ბ-ნი გოლმსტრემი გვეუბნება, რასაც მის მაგიერად გვეფიცება და რაც სიზმარში მარტო სომეხთა მეცნიერთ დღე-მუდამ ელანდებათ.

გვიკვირს, რომ ამ პატივცემულ რუსთა ასსირიოლოგ-არქეოლოგს ასე უკადრისად მოეპყრო რუსისავე მწერალი და მისი ფრთხილი, ჭკუა-დამჯდარი საზრისი ამ საგანზე

განგებ, თუ უვიცობით გადასხვაფერა, გადა-
აკეთა, რომ მისის პატივცემულ სახელით
ტყუილი მართლად გაუსაღოს ერთ გვარ
სომეხთა გუნდსა. აშკარაა, ბ-ნი გოლმსტრემი
აქ რაღაც უცნაურ მახეში გაბმულა, ტყუი-
ლებით გატენილი გუდა ზურგთ აუკიდნიათ
და თვით პატივცემული „Петербургскія Вѣдо-
мости“ შეუცდენიათ და თავიანთ სიყალბის
მონაწილედ გაუხდიათ. წინადაცა ვთქვით,—
ეს გაზეთი, თავისდა სასახელოდ, ჩაგრულთა
მოსარჩლეა, მისი გონება ერთმანეთის შეუ-
წყნარებლობის ვიწრო ფარგალში არ ჰტრი-
ალებს, იგი ყველას, დიდია, თუ პატარა,
თავისას აკუთვნებს და ამისთანა მართლა
კაცთ-მოყვარული, მართლა ჰუმანური ღვა-
წლი მისი ვალად სდებს ყოველს რიგიანს
კაცს იმისთანა რამ არ მიაწოდოს დასაბეჭ-
დად, რაც ტყუილია, რაც მოტყუებაა...
იმას აღარ ვიტყვით, რომ ერთობ მწერლო-
ბა იმისთანა საქმეა, საცა ტყუილსა და ჭორს
ადგილი არ უნდა ჰქონდეს. კიდევ მეტს ვი-
ტყვით: იმისთანა წმინდა საქმეში, როგორიც
ბეჭდვური სიტყვაა, ტყუილებით და ჭორე-

ბით ბურთის გატანა ყველა უკადრისობაზე უსაძაგლესია. „ვისაც ყურნი ესხნენ სმენად, ისმინონ“!

ჩვენ ძალიანა ვწუხვართ, რომ ეს პატიოსანი გაზეთიც არ დაუნდვიათ, მოუტყუებიანთ იმ ჭკვიანურ ანგარიშით, რომ თუ ეშმაკობა გაგვივიდა, ხომ რა კარგი, თუ არა-და, თავშიც ქვა უხლია გაზეთს, თუ ტყუილში დაიჭერენო. არც ბ-ნ გოლმისტრემისათვის აიტკიებენ ძალიან თავსა. იმათ რა ენაღვლებათ, ოღონდ სხვისის ხელით ნარი ჰგლიჯონ, თუ შესაძლოა. მაშ რის სომეხთა მეცნიერნი-ლა იქნებიან, რომ სხვა დაჰზოგონ, სხვის სახელს გაუფრთხილდნენ? ეს დავთარში იმათ არ უწერიათ.

IX

„И Камни возопіють!.. Камни не глутъ!..

იძახის გულ-გაფიცვებით ბ-ნი გოლმისტრემი. რა საბუკ-ნალარო სიტყვებია, რა მაღალ-ფარდებშია ადამიანის გრძნობის სიმთაჟღერა, რომ ცეცხლ-მოსაკიდებელ აზრს ამ სიტყვებისას გულიც სავსე ჰქონდეს მართა-

ლითა და გამოფიტვულს, ჭიანს ნაჭუქს არ მოასწავებდეს. ასეა თუ ისე, ბ-ნი გოლმსტრემი, ვითომდა მართლა გამწვავებული და გულ-აღტყინებული სიმართლისათვის, გულში ხელს იცემს და გვეფიცება, რომ ღვაწლ-მოსილნი ქვეყნის წინაშე ურარტელნი, ძველის-ძველადვე ღირსებით და სიკეთით სავსენი, სომხები არიან და, მაშასადამე, ძველის-ძველი ისტორიული საბუთი გვეუბნება, რა დიდის ძალ-ღონის სულიერად, თუ ხორციელად წარმომადგენელია დღევანდელი სომეხი, ვითარცა სისხლ-ხორცი სახელოვან ურარტელისა. ამ ურარტელების სომხოებას ჰღალადებენ ქვეები და ქვეები ხომ ტყუილს არ იტყვიანო. ვნახოთ, მართლა ესეა, როგორც ამ შემთხვევაში მოზმანებია ბ-ნს გოლმსტრემს, თუ არა.

ჭრანსუა ლენორმანი, რომელიც წინადაც ვახსენეთ და რომელიც დიდად გამოჩენილი და ყველასაგან ცნობილი სწავლულია და მცოდნე ძველად-ძველის ისტორიისა, დიდად სახელ-მოპოვებული მკვლევარია იმ გვარს საბუთებისა, რომელსაც წარმოადგენენ

ლურსმულნი წარწერანი, ნამეტნავად ასსურულ-ბაბილონურნი, საცა-კი აღმოჩენილან. სწორედ იგი ლურსმულნი წარწერანი ქვებზედ, რომელთაც ბ-ნი გოლმსტრემი აღაღადებს სომხებისათვის, განსაკუთრებით გამოძიებულია ამ სახელოვან ლენორმანისაგან.

სწორედ ეს ლენორმანი ამტკიცებს, რომ არმენია გეოგრაფიული სახელწოდებაა (ტერმინია) და არა ეტნოგრაფიული და ეს სახელი პირველად იხსენება ახამენიდების დროს, სახელდობრ, მეშვიდე საუკუნის დასასრულ ქრისტეს წინად. ჯერ სომხების, ესე იგი, ჰაიკების ჰაჭანებაც არ იყო იმ ადგილებში, რომელთაც კრებულს ასსურული და ადგილისავე ლურსმული წარწერანი სახელს სდებენ „ნაირი“ და ბოლოს „ურარტი“ და ერს, იქ მკვიდრებულს, „ურარტელებს“ ეძახიანო. ჰაიკები, ჰაოსიანები (სომხები) მეექვსე საუკუნეს ქრისტეს წინად შემოვიდნენ „ურარტს“ და ლურსმულნი წარწერანი-კი, რომელნიც ურარტელების ამბავს მოგვითხრობენ, ეკუთვნიან უფრო წინანდელს საუკუნოებს. სულ

უკანასკნელი წარწერა ეკუთვნის მეცხრე საუკუნეს ქრისტეს წინაღო. ³¹⁾)

აშკარაა, ქრისტეს წინაღ მეცხრე საუკუნეზე ადრე ამოჭრილი ლურსმული წარწერა ვერ მოგვითხრობდა იმ ერის ამბავს, რომელიც გამოჩნდა მერე თითქმის სამს საუკუნეს შემდეგ. ქვანი ჰლაღადებენ, განა, სომეხთა მეცნიერნო! ღაღადით კი ჰლაღადებენ, მაგრამ „სასმენთა კარნი მათთვის გხშობიათ“.

თუნდ ეს მეცხრე საუკუნეც არ იყოს, როცა ქვებმა თავისს გულზე დაიწერეს თვისნი მიუდგომელნი და უტყუარნი ღაღადნი და როცა სომხები არც-კი გამოჩენილან. „ნაირთა“ ქვეყანა, რომელიც მერე ურარტად ცნობილია, ჯერ კიდევ ასსურთა მეფის სალმანასარ პირველის და მერე თიგლათ-პალასარის პირველის დროს არის ხსენებული ლურსმულ წარწერებში და სალმანასარი I მეფობდა მეთოთხმეტე საუკუნეს და თიგლათ-პალასარი I მეთორმეტე საუკუნეს ქრისტეს წინაღ. ³²⁾)

³¹⁾ იხილე ლენორმანი: ასსირიოლოგიური წერილები, სერია პირველი, წერილი მეორე, გვ. 124—129.

³²⁾ იხ. Древности Восточныя и проч. წერილი ბ ნიკოლსკისა, გვ. 389.

ყოველ ამის შემდეგ საბუთი გვაქვს თუ არა ვკითხოთ ბ-ნ გოლმსტრემს: იგი ლურსმულნი წარწერანი, იგი ქვები, რომელნიც მოწმად მოჰყავს, რა სასწაულით მოგვითხრობდნენ სომხების ამბავს, როცა მხოლოდ ექვსას-შვიდას და სულ ნაკლებ სამასის წლის მერმედ გამოჩნდნენ სომხები ურარტის ქვეყანაში, საცა ურარტელები უკვე მკვიდრობდნენ და ებრძოდნენ ასსურელთ მთელი ექვსი თუ შვიდი საუკუნე სომხების მოსვლამდე, და რომელთაც, თუ ღვაწლი რამ მიუძღვით მსოფლიო ისტორიის წინაშე და თუ მაგარი ხასიათი, კულტურა, სულიერი და ხორციელი ძალონე გამოუჩენიათ, თავისს სასახელოდ გამოუჩენიათ და არა სომხების საქებ-სადიდებლად.

აშკარაა, იგი ლურსმული წარწერანი, რომელთ ღაღადს ვითომც ცეცხლი მოუკიდებია ბ-ნ გოლმსტრემისათვის და რომელნიც, მისისავე სიტყვით, მეცხრე საუკუნეზე უგვიანესნი არ არიან, ურარტელების სომხობას საბუთად ვერ გამოადგება და აქაც იმავე ქარაფშუტა მეცნიერებას ვხედავთ, რასაც ყოველთვის, როცა კი სომხებზეა

საუბარი სომეხთა ფილოსოფოსების და დელ-
ლინგერებისა.

„ფილოლოგიაო, ამბობს ლენორმანი:
ეს აღგებრა ენათა-ცოდნის მეცნიერებისა
(ლინგვისტიკისა), როგორც მას უწოდებენ,
ეს მეტად ძლიერი და მაღალი საშუალება,
აღმადგინებელი ძველის ეტნოგრაფიისა, გვი-
მტკიცებს, რომ პირველნი მემკვიდრენი იმ
მიწისა, რომელსაც არმენია ჰქვია, ქრისტეს
წინ მეშვიდე საუკუნის ბოლომდე იყვნენ
იმავე ნათესავისა, რომელსაც ეკუთვნიან ქარ-
თველები და ზოგიერთი ეხლანდელი ხალხი
კავკასიისა ³³). ეს სწორედ ის ძველნი მემ-
კვიდრენი არიან, რომელთაც დაბადება (ბიბ-
ლია X, 3) უწოდებს „თოგორმ“ და რომელ-

³³) აშკარაა, აქ ლენორმანს სახეში ჰყავს თუშ-ფშავ-
ხევსურნი, სევანი, მეგრელნი, ლაზნი, რადგანაც ყველა ესენი
ქართლის ნათესაობისანი არიან. ამას იმ საბუთით ვამბობთ,
რომ ამავე წერილში იგი ამტკიცებს, რომ ურარტის ერნი
სულ ერთისა და იმავე ნათესაობისანი, ერთისა და იმავე
მოდგმისანი იყვნენო და რადგანაც მათ შორის ქართველებს
პირდაპირ იხსენიებს, სჩანს, აქ ჰგულისხმობს იმ ეხლანდელ
ხალხს კავკასიისას, რომელნიც ქართველ ნათესაობას ეკუთვ-
ნიან და არა სხვა მიღეთისას, ნამეტნავად სომხებისას, რო-
მელთანაც ურარტელებს არავითარი ნათესაობა არა აქვთო.

თაც არა რიგი ერთობა არა აქვთ სომხებთან, ჰაოსიანთან. ამავე სახელს „თოგორმ“ სდებს არმენიის მკვიდრთა ეზეკიელ (XXVII, 14, XXXVIII, 6) იმ დროს, როცა დიდი ნაწილი ლურსმულ წარწერებისა უკვე ამოჭრილი იყო ქვებზე, იმ წარწერებისა, რომელთაც აქამდის ვანის წარწერებს უწოდებენ“.

ლენორმანი მეტად აშკარად ამტკიცებს, რომ ურარტელნი და ალაროდელნი ერთი და იგივე სახელწოდებააო. ერთი და იგივეობა ამ ორის სახელწოდებისა არამც თუ მარტო ლენორმანმა დაამტკიცა, არამედ სახელოვანმა ინგლისის მეცნიერმაც რაულსონმა, რომელიც თვით ლენორმანმა ამ შემთხვევაში იმოწმა. ამ იგივეობაზე დააფუძნა ლენორმანმა თავისი დასკვნა, რომ ურარტელების ენა და ლურსმული წარწერანი ალაროდინულ ენად და წარწერებად უნდა იყვნენ წოდებულნი და არა არმენიულადო. ამ ენას და ერს არა რიგი ნათესაობა არა აქვს სომხურ ენასთან და ერთანაო. რაულსონი ამბობსო, უმატებს ლენორმანი, რომ „ალარუდი“ წარმოადგენს უბრალო ვარიანტს

„არარუდი“-სას, რადგანაც ძველი სპარსნი ერთ ნაირად გამოსთქვამდნენ „ლ“ და „რ“. „არარუდი“-დამ დიდი მანძილი არ არის „არარატამდე“ და აქედგან ასსურელების წარწერებში მოხსენებულს „ურარატამდე“.

ამას ზედ უმატებს ლენორმანი: „ალა-როდიელნი (იბერნი) წარმოადგენენ სწორედ იმ ძველს რასას, რომელიც ზევით მოვიხსენიეთ და რომელსაც დაუტოვებია არმენიის ლურსმული წარწერანი“. ეს იგივეობა ხსენებულ სახელებისა დასახსოვია, რადგანაც შემდეგში გამოგვადგება.

„ჩვენის აზრით, ამბობს ლენორმანი: არმენიაში (ბ-ნ გოლმსტრემის მიერ ხსენებულნი ლურსმულნი წარწერანი აქვს სახეში) ნაპოვნ ლურსმულ წარწერათა ენა მეტისმეტად ემზავსება ქართულს ენას“... „იმედი მაქვს მომავალში, როდესაც ეხლანდელი ჩემი გამოკვლევა წინ წაიწევს, ბლომად წარმოვადგინო შეურყეველნი საბუთნი ამ მზავსებისა. ეხლა-კი წარმოგიდგენთ ერთს შეურყეველს საბუთს, დაფუძნებულს არსებითის სახელის ბრუნვაზედა“.

აქ ლენორმანს ასეთი საოცარი მაგალითები მოჰყავს, რომ ეჭვის მოყვარესაც ეჭვის ხალისს მოუკლავს და ბოლოს უმატებს,— დიდებულის ეჭენ ბურნუდის გამოკვლევა მომეტებულს საბუთს იძლევა, რომ არმენიის ლურსმულს წარწერათა ენა და ქართველებისა ერთი და იგივეაო.

„არმენიის ლურსმულ წარწერათა ენა არა რიგად, არაფრით, დაშორებითაც არა ჰგავს ჰაოსიანთა ენასაო, ამბობს ლენორმანი: იმ ხალხს, რომელსაც გამოუჭრია ეს წარწერანი ³⁴⁾ და ქრისტეს წინ მეექვსე საუკუნემდე უფლობნია არმენიაში, არა ჰქონია არა რიგი ნათესაობა სომხებთან, ჰაოსიანთან, როგორც თავისის შთამომავლობით, ისეც ენით“.

„ჰაოსიანნი შემოვიდნენ არმენიაში ვანის სულ ბოლონდელ წარწერის გამოჭრის შემდეგ, სახელდობრ, იმ დროს, როცა თვით წარწერის გამომჭრელმა ერმა (ურარტელებმა), შესუსტებულმა რამდენისამე საუკუნის

³⁴⁾ გავიხსენოთ, რომ აქ ურარტელების მიერ გამოჭრილ ლურსმულ წარწერებზედ ჰლაპარაკობს ლენორმანი.

განუწყვეტელ ბრძოლით საზარელ ნინევიის (ასურელთ) და ბაბილონიის მფლობელებთან, დაიწია ჩრდილოეთისაკენ, სწორედ იმ ადგილებისაკენ, რომელსაც ძველეთი უწოდდა „ივერიას“ და ეხლა უწოდებენ საქართველოს (Géorgie)⁴.

ამ სახით, ლენორმანის სიტყვით, გამოდის, რომ ურარტელების სახელს ტყუილად იჩემებენ სომხები, უწინდელს დიდს არმენიას ტყუილად ჰხადიან თავისს პირველ-ყოფილ სამკვიდროდ და თუ ურარტელების სიკეთე გამოჰყოლია ვისმე მოდგმით და თუ მაგ სიკეთით შესაძლოა ვინმემ თავი მოიწონოს, ესე ყოველი ქართველობის კუთვნილებაა და არა სომხობისა. რაკი ეს ლენორმანის მიერ გამონარკვევი გამომზევდა, სომეხთა მეცნიერთა გაწიწმატებაც ზედ მოჰყვა.

განსვენებული ილია სერებრიაკოვი, პროფესორი ლაზარევის ინსტიტუტისა, ერთს წერილში⁵) ამბობს: „ლენორმანმა არამც თუ გააუქმა ქართველებისა და სომხების ერთ-შთამომავლობა, თვით სომხეთიც ახმენიდე-

⁵) იხილე „ივერია“ 1890 წ. № 36.

ბის ხანამდე ჩამოართვა სომხებს და საბოლოოდ დაუმტკიცა ქართველებსა. ამ ამბავმა ისე გააბრაზა პროფესორი პატკანოვი, რომ მთელი ცამეტი წელიწადი მოსვენებას ვეღარ მიეღწია და ბოლოს, რაკი უკეთესი ვერა გააწყო-რა, დაჰბეჭდა თავისი ცნობილი ფელეტონი, საცა დიდის ხრიკებით, თვალთმაქცობით სხვისი ნამოქმედარი თავისს თავს მიაწერა, შეუცვალა ცნობილ ფაქტებს ფერი და ამითი „ქართლის ცხოვრების“ გაუქმებას ჰლამობდა“.

ამისთანა საქციელი სომეხთა მეცნიერისა რაზედ გაჰკვირვებია ცხონებულს სერებრიაკოვს. ეს ჭირი არ ახალია,—ძველია სომეხთა სწავლულთათვის. ჩვენ ამისი მაგალითი ბევრი სხვა მოვიყვანეთ ამ წერილში. ჩვენ, ქართველებს, იქნება, მიდგომით ლაპარაკი შეგვწამონ. აბა ეხლა მოვუსმინოთ იმისთანა მოწამეებს, როგორიც ლენორმანი და ჰანრი რაულსონია და დავინახავთ, რომ გადასხვაფერება, სხვისა თავისად დაჩემება, აფხეკა და ჩაფხეკა საბუთებისა, გაბათილება სხვისა და სხვის ადგილას თავიანთ თავისს

გამოჭიმვა და სხვა ამისთანა სიკეთენი მათი ძველის-ძველი უნარია და ძველადვე ამისი ოსტატობა სცოდნიათ.

„ყველა ზემორე საბუთების ძალითო, ამბობს ლენორმანი, იძულებული ვარ გამოვთქვა იგივე, რაც გამოსთქვა ბ-ნმა ჰანრი რაულსონმა: „ურარტის ენას არა აქვს არა რიგი ნათესაობა ეხლანდელ ჰაოსიანთა ენასთან. ჰაოსიანნი გამოვიდნენ ფრიგიიდან და ნელ-ნელა დაიპყრეს ფრიგიის აღმოსავლეთით მდებარე მაღლობნი, საიდგანაც ძველი ურარტელნი მემკვიდრენი გააძევეს და ზოგი ჩანთქეს და შესცვალეს მათი სახელი, ენა, სარწმუნოება, გარდმოცემანი თავიანთითაო“. შეცვლა სახელისა თავიანთით, ენისა, გარდმოცემისა და სხვა ამისთანასი ძველად-ძველი თვისება და ჩვეულება ყოფილა და ჩვეულება ხომ რჯულთ უმტკიცესია. ლენორმანი იმავ წერილში ამბობს, რომ თარგამოსისაგან შთამომავლობა სომხებმა ტყუილად დაიჩემესო. მითამ რა ეხარჯებათ!..

მარტო ლენორმანი არ ამბობს, რომ მთიანი ქვეყანა, რომელსაც ლურსმული წარ-

წერანი ურარტად ასახელებენ, ჯერ კიდევ 721 წელს ქრისტეს წინად სამკვიდრო იყო ქართველებისა და თვით ურარტელნი ქართველის ნათესაობის ერი იყო. მეორე დიდი მცოდნე და მკვლევარი ძველის-ძველის ისტორიისა მასპერო ამბობს: „მთიანი ქვეყანა (ურარტი), საიდანაც გამოდიან ტიგრი და ეფრატი, ჯერ კიდევ ასსურელთა მეფის სარგონის დროს (721 წ.) დასახლებული იყო ერთის მოდგმის ერითა, რომელიც მთლად განსხვავებულია ეხლანდელ სომეხთაგან და ეკუთვნის ნათესაობით ქართველებსა. ეს დასკვნა ლენორმანისა სახელ-განთქმულად დამტკიცებულ იქმნა სეისის და გუიარის მეცნიერულ ღვაწლითაო“.³⁶⁾

„საილამ არის ეს ერი (ურარტელნი)— დღეს ეს საგანი ბნელით არის მოცულიო, ამბობს იგივე მასპერო: ზოგი მეცნიერნი ამბობენ, რომ ჩრდილოეთიდან და აღმოსავლეთიდან მოსულან და პირველნი დამკვიდრებულან არმენიაში არარატის ძირობაზე,

³⁶⁾ იხილე მასპერო: ძველი ისტორია აღმოსავლეთის ერთა, გვ. 431, გამოცემა მე-4.

ტიგრისა, ეფრატის და მტკვრის (Киръ, Кура) სათავეების ჩაყოლებაზე და ზოგნი-კი პირველს მათს სამკვიდროს გვაჩვენებენ სამხრეთისაკენ, არაბეთის ნახევარ-კუნძულზეო“. ³⁷⁾

ამ სახით, ბ-ნ გოლმსტრემის ხმა-მაღალი და რიხიანი ძახილი: „И Камни возопіють!.. Камни не лгуть!“!.. მარტო ცალიერი, გაბერილი სიტყვებია და გოდება მისი სომხებისათვის ცარიელი შუშხუნაა, რომლის აპრილების შემდეგ მარტო ფერფლი და ნატისუსალი-ლა ჰრჩება. გამოდის, რომ თუ კაცს სდომებია, იმისთანა მაგარს და უტყუარს მოწამესაც გადაათქმევინებს სიტყვას, როგორიც ქვაა და ქვათა ღაღადი. სომეხთა მეცნიერს რომ მოსვლოდა ამისთანა ამბავი, კიდევ ჰო. სომეხთა მეცნიერთათვის ესეთი ოინები შეჩვეული ჭირია და ზოგს შეჩვეული ჭირი ურჩევნია შეუჩვეველ ლხინსა. ხოლო საოცარი ეს არის, რომ ასე ექცევა მეცნიერებას, ჭეშმარიტებას იგი კაცი, რომელიც ასე ფიცხად, ასე გულ-მხურვალედ დიდის საყვირით ჰყვირის: „И Камни возопіють!..

³⁷⁾ იქავ: გვ. 136.

Камни не лгутъ“!.. გაგონილა ასე სასაცილოდ
აგდება ქვათა ღაღადისა, ქვათა უტყუარო-
ბისა! მოდით და ნუ იტყვით:

„ჰე, სოფელო, რა შიგან ხარ,
რას გვაბრუნებ, რა ზნე გპირსა!..

X

ატონი გოლმსტრემი მარტო ქვათა
ღაღადის, ქვათა მოწმობის გადასხვა-
ფერებას, გადაკეთებას არა ჰკმაროხს:
ქვა მკვდარი საგანია, თავისს თავს ვერ გა-
მოესარჩლება, ვერავის ეტყვის,—ჩემი სიტ-
ყვა, ჩემი ნათქვამი რად გადამიკეთე, მართ-
ლის მაგიერ ტყუილი რად მათქმევინეო.
საქმე ის არის, რომ ბ-ნი გოლმსტრემი ცო-
ცხალ კაცის სიტყვასაც, მოწმობასაც ასე
ექცევა. არც იმას ერიდება, რომ მოწამე არ
შემარჩენს ამისთანა საქციელს, არც იმას,
რომ გამამხელენ სხვანო. ეს მაღალ-ფრაზე-
ბით მაღლა-მყვირალა ვაჟბატონი ბ-ნის ნი-
კოლსკის სახელით იმისთანა ამბებს ასაღებს,
რომელიც ბ-ნ ნიკოლსკის ფიქრადაც არ
მოსვლია, პირ-იქით სულ სხვას ამბობს, სულ
სხვას ამტკიცებს.

ბ-ნი ნიკოლსკი, ამბობს ბ-ნი გოლმსტრემი, გვემოწმებაო, რომ ურარტელნი სომხები ყოფილანო. ბ-ნი ნიკოლსკი სომეხთა მეცნიერი არ არის და, მაშასადამე, ამისს მოწმობას და სიტყვას თავისი სამართლიანად დამსახურებული ფასი აქვს. აბა ერთი თვითონ ბ-ნ ნიკოლსკისა ვკითხოთ: მართლად ისეა, თუ არა, რასაც ბ-ნი გოლმსტრემი მისის მოწმობით გვეფიცება. აი ბ-ნი ნიკოლსკი რასა სწერს სწორედ იმ ქვების შესახებ, რომელთა დაღადაც ასე ამაოდ აუშუშუნებია ბ-ნი გოლმსტრემი: „ვანის ლურსმულნი წარწერანი უეჭველის საბუთის ძალით ეკუთვნიან მეცხრე საუკუნის დასასრულს და პირველ ნახევარს მერვე საუკუნისას ქრისტეს წინ“. ³⁸⁾

აშკარაა, იგიც იმ აზრისაა, რომ ამ ქვების წარწერებში მოხსენებულნი ერნი სომხები არ არიან, რადგანაც მეშვიდე საუკუნის დასასრულამდე, ან, უკედ ვთქვათ, მეექვსე საუკუნის დასაწყისამდე ქრისტეს წინად ვა-

³⁸⁾ იხ. „Древности Восточныя“, т. I, გვერდი 377. წერილი ნიკოლსკისა.

ნის ადგილებში სომხების ჭაჭანებაც არა ყოფილა, როგორც ზევით ვნახეთ და როგორც ღღეს უეჭველად ცნობილია მეცნიერებაში და პატკანოვის მიერაც, რადგან სხვა გზა არ იყო, დამტკიცებულ-დაბეჭდილია.

ეს ერთი უვიცობა ბ-ნ გოლმსტრემისა და ერთი მაგალითი, რომ ბ-ნი ნიკოლსკი, როგორც მცოდნე კაცი და დიდად საზრისიანი, იმას არ იტყოდა, რაც ათქმევინა ბ-ნმა გოლმსტრემმა. ეს რომ ეთქვა ბ-ნ ნიკოლსკის, ისიც უნდა ეთქვა, რომ ქვეები ჰღალადებენ და ჰმოწმობენ იმას, რაც მას უკან, სამასს წელიწადს შემდეგ მოხდა. ამისთანა წინასწარმეტყველობა ქვებისა ჯერ არავის გაუგონია და როგორ ვაკადროთ ამისთანა განუკითხაობა ბ-ნ ნიკოლსკის, რომელიც ცნობილია ვითარცა ფრთხილი და ჭკუათა-მყოფელი მეცნიერი. ეს კიდევ არაფერი.

ბ-ნი ნიკოლსკი ამბობს: „ღღევანდლამდე არ არის ნაპოვნი ის ნათესაური ოჯახი ენებისა, რომელსაც შესაძლოა მიეწეროს იგი ენა (ენა ვანის წარწერებისა). იგი რაღაც ცალკე ენაა, მთლად განკერძოებული. თი-

თო-ოროლა მაგალითი მზგავსებისა ქართულ ენასთან ჯერ კიდევ საბუთს არ გვაძლევს დავადგინოთ ნათესაური კავშირი, თუმცა ეს ნათესაობა ქართულ ენასთან შესაძლოდ დანახულია თითქმის ყველა იმათგან, ვისაც კი გამოურკვევია იგი წარწერანი. სამწუხაროდ, შედარებითი-ცოდნა კავკასიურ ენებისა და განსაკუთრებით ქართულისა, მათის ისტორიისა, დიალექტებისა ჯერ ნაკლებია. მაინც და მაინც მარტო ქართულის მცოდნე ლინგვისტებისაგან უნდა მოველოდეთ უფრო გადაწყვეტილს პასუხს ამ საგნის შესახებ“. ³⁹⁾

³⁹⁾ აი სიტყვა-სიტყვით ნათქვამი ბ-ნ ნიკოლსკისა: „До сего времени не удалось еще найти той родственной семьи, какой можно было бы отнести этот языкъ (языкъ Ванскихъ надписей); онъ представляетъ нѣчто совершенно изолированное. Нѣкоторыя одиночныя явленія, сходныя съ грузинскимъ языкомъ, еще не даютъ права къ установленію родственной связи, хотя возможность этого родства признается почти всѣми изслѣдователями этихъ надписей. Къ сожалѣнію, сравнительное изученіе кавказскихъ языковъ и особенно грузинскаго не совершенно, во всякомъ случаѣ только отъ грузинологовъ-лингвистовъ мы можемъ ожидать болѣе рѣшительнаго отвѣта на этотъ вопросъ“. იხ. „Древности Восточныя“, т. I, გვერდი 377, წერილი ბ-ნ ნიკოლსკისა.

ხომ ჰხედავთ, ბ-ნი ნიკოლსკი ამ საგანს რა რიგად ფრთხილად, თავ-დაჭერილად ებყრობა, ისე ფრთხილად და წინ-დახედულობით, როგორც შეჰშვენის მართლ-მოყვარე მეცნიერსა, ღირსეულს სწავლულს, რომელიც ვიდრე გამოსჭრიდეს, ათჯერ გაზომავს ხოლმე. იმასაც ჰხედავთ, რომ, თუ ბ-ნი ნიკოლსკი ურარტელების ქართველობას დაბეჯითებით არ აღიარებს, იმას ხომ სრულებითაც არ იხსენიებს, ვითომც სომხები და ურარტელნი ერთისა და იმავე მოდგმისანი არიანო. ამისათვის ბ-ნი ნიკოლსკი ერთს სიტყვასაც შორეულადაც არ იმეტებს. მაშ საილამ გამოატყურინა ბ-ნმა გოლმსტრემმა, რომ ბ-ნი ნიკოლსკი ურარტელების სომხობას იმოწმებო? ეს თვითონ ბ-ნ გოლმსტრემსა ჰკითხეთ, ან სომეხთა მწიგნობარ-მეცნიერთა. არც ეს არის ჯერ კიდევ დიდი რამ.

აი ერთი უფრო ძლიერი მაგალითი იმისი, რომ ბ-ნი ნიკოლსკი ამაოდ ხსენებულია, ამაოდ მოწვეულია მოწმად ბ-ნ გოლმსტრემისაგან და ამის შემდეგ გვიკვირს ბ-ნ ნიკოლსკისაგან, რომ თავი არ გამოუდგია თა-

ვისის პატივცემულ სახელის ამაოდ ხსენებისათვის. სახელის ამაოდ ხსენება კიდევ დიდი უკან სადევნებელი საქმე არ არის საქმიან კაცისაგან. ყურს ვინ ათხოვებს, — ვინ უხსენებს სახელს ცალკე კაცს ამაოდ და ვინ არა. სამწუხარო აქ ის არის, რომ ისეთს ხსენებას, როგორიც მოუწადინებია ბ-ნ გოლმსტრემს, მოსდევს შეწამება სრულის უვიცობისა, უმეცრებისა იმისთანა პატივცემულ მეცნიერისას, როგორიც ბ-ნი ნიკოლსკია, რომელიც მართლა საქმის მცოდნეა და არა ქარაფშუტა სომეხთა მეცნიერთაგან. აქ შებღალულია თვითონ მეცნიერება და მისნი გამონარკვევნი, მისნი დასკვნანი, მისნი ნაძიებნი, მერე ვისის სახელით? ბ-ნ ნიკოლსკის სახელით და მოწმობით. აი შეუწყნარებელი, შეუსაბამო აქ რა არის და არა მარტო ის, რომ ცალკე კაცის სახელი ამაოდ ხსენებულია, თუმცა ესეც საკადრისი საქციელი არ არის თავისს თავად. დავუგდოთ ყური თვითონ ბ-ნ ნიკოლსკის ნათქვამს და სამართალი ისე ვქმნათ.

იგი ამბობს: „ურარტის ქვეყანა, ასსუ-

რულ და ბაბილონის საბუთების ძალით, არის ნაწილი უფრო დიდის და ვრცელის ქვეყნისა, რომელსაც იგი საბუთები უწოდებენ „ნაირი“... „მეცნიერებაში ჯერ დადგენილი არ არის მტკიცედ ცნობა და ნამდვილი სახელწოდება იქ დამკვიდრებულ ერებისა, ხოლო ლენორმანის და ჰომმელის მიხედვით შესაძლოა იმ ერებს ვუწოდოთ „ალაროდელნი“... „თუ ამ ალაროდელებს არ ეკუთვნიან ეხლანდელნი ქართველები, უნდა მიღებულ იქმნას, რომ იგი ერი მოისპო და მცირე აზიის და ამიერ-კავკასიის მკვიდრთა შორის იმ ერის მოდგმისა აღარავინ არის“. ⁴⁰⁾

⁴⁰⁾ აი სიტყვა-სიტყვით ნათქვამი ბ-ნ ნიკოლსკისა: „Страна Урарту, по ассирийскимъ и вавилонскимъ источникамъ, была частью болѣе обширнаго цѣлаго, которое называется въ нихъ странами Н а и р и“... „Въ наукѣ пока неустановлено твердаго понятія и точнаго наименованія этихъ народностей, но, по примѣру Ленормана и Гоммеля, можно было бы ихъ назвать Алароди́ицами“... „Если къ ней (рассѣ Алароди́ицевъ) не принадлежатъ нынѣшніе грузины, то ее слѣдуетъ считать совершенно исчезнувшей изъ среди нынѣшнихъ обитателей Малой Азіи и Закавказья“. იხ. „Древности Восточныя“, т. I, გვერდი 389, წერილი ბ-ნ ნიკოლსკისა.

აშკარაა, ურარტელნი, იგივე აღაროდელინი, ბ-ნ ნიკოლსკის აზრით, ან ეხლანდელი ქართველები არიან, ან და იმათის მოდგმისა აღარავინ არის. სად არის აქ მოწმობა ურარტელების სომხობისა? პირ-იქით, განა აქ სრული და გადაწყვეტილი უარ-ყოფა არ არის იმისი, რასაც ასე კადნიერად სწამებს ბ-ნ ნიკოლსკის ბ-ნი გოლმსტრემი და მისის სახელით ასე უდარდელად, უბრაგონოდ ასაღებს, თითქო აქ არაფერი ცუდი და გასაკიცხი არა არის-რაო. კიდევ ვიტყვით: ცოდვაა, ცოდვა, რომ ამისთანა პატივ-საცემი, თავ-დაჭერილი, ჭკუა-დამჯდარი მეცნიერი კაცმა თავისს გულის-თქმაზე შესვას, ტყუილების გუდა აჰკიდოს და ისე ატაროს ქვეყნიერობაზე. რა გაჭირება ადგა ბ-ნ გოლმსტრემს, რომ ასე უპატიურად მოექცა ჯერ მეცნიერებას და მერე ბ-ნ ნიკოლსკის? ქვანი ჰღალადებენო!.. ქვანი არა სტყუიანო!.. ქვანი-კი არა ჰღალადებენ, აქ ბ-ნის გოლმსტრემის თავ-შეუდებელი საქციელი ჰღალადებს. ქვანი-კი არა სტყუიან, ბ-ნი გოლმსტრემი არა-მართალობს და ფარისეველსავით გულში

ხელს იცემს, მაღალ ფარდებში სიმს აჟღარუნებს, ვითომდა ჩაგრულ ჭეშმარიტებისათვის, ვითომდა პირ-ქვე დამხობილ მართლისათვის სისხლის ცრემლსა ჰღვრის. კამედიავ, კარგი რამა ხარ თავისს ადგილას, აქ-კი მარტო გულის უზრზენ ადამიანს, რადგანაც გულის მაგიერ ჩვენ თვალწინ მჩვარსა სწვამ და გგონია მჩვარი გულად გავაო.

ბ-ნი ნიკოლსკი უფრო შორს მიდის და ამასაც ამბობს, რომ „უდიდესი და უაღრესი ერი სირიის და მცირე აზიისა, შემქმნელი განსაკუთრებულ კულტურისა და გულადი მეტოქე ეგვიპტისა და ზოგჯერ ასსურეთისა „ხეტტი“ ეკუთვნოდა აღაროდელ ნათესაობასაო⁴¹⁾... აღაროდელნი, აშკარაა, იგივეა, რაც ურარტელნი სახელიდამ „ურარტი“, არარატი, მხოლოდ რ გადაქცეულია ლდაო. ⁴²⁾ „თბალი“, ერი, რომელიც მკვიდრობდა კაპადოკიაში, აშკარაა აგრედვე აღაროდელთა ნათესაობისა იყო.“⁴³⁾

⁴¹⁾ იხ. „Древности Восточные“, т. I, გვ. 389 წერილი ბ-ნ ნიკოლსკისა.

⁴²⁾ იქვე, გვ. 387.

⁴³⁾ იქვე, გვ. 389.

„ხეტტების“ და ქართველების ნათესაობას, ერთ-თესლობას ამტკიცებს მასპეროც, რომელიც ამბობს, რომ ხეტტელნი ნათესავები იყვნენ ტაბალებისა, მუშკებისა, რომელნიც თუბალებად, მოსოხებად ცნობილნი არიან და თუბალნი და მოსოხნი (მესხნი) ხომ ქართველის მოდგმის ხალხებად მიჩნეუ-

რომ კაპადოკიაში ოდესღაც მართლა ქართველები მკვიდრებულან და ეს ქვეყანა ჰკუთვნებიათ, ამას იგი გარემოებაც ამტკიცებს, რომ დღესაც იმ ადგილებს, მდინარეებს და მთებს, საცა კაპადოკია იყო, ქართული სახელები შერჩენიათ. ამისი უტყუარი მაგალითები მოჰყავს განსვენებულს ჩუბინოვს, კიპერტის, ვივიენ სენ-მარტენის, ტესიეს, ჰაჯი ხოლმას, მუსლემანთა მწერალ-გეოგრაფის მოწმობით. მაგალითებრ, თიანეთი, ჩხორუმი, დაბა მდებარე მახლობლად ამასიის ქალაქისა, სტრაბონის სამშობლოსი, როგორც ქვევით ვნახავთ; თავია, დაბა კიშერის ქალაქის მახლობელი ჩრდილოეთით; მუჟური, ამ ქალაქის სამხრეთით; თამარ მე, კესარიის ქალაქის ახლოს; ორგუბე, იქავ, კესარიის ახლო; სამურსახლი, იქვე; ტიჭაკის-მთა, კიშერის ქალაქის ახლო; ერჯიში-მთა, კილიკიაში; თეჯირის-მთა, სივას ქალაქის ახლო; აცმურის-მთა, მილიტენის ქალაქის ახლო; გაცურის-მთა, მურაშინის ქალაქის ახლო; ტილობის-მთა, ჩხატალი, ორთაყვის-მთა, ნილდის ქალაქის ახლო; ფარხალი და დედა-მთა, საროს მდინარეს ახლო; ქუთაია, გომიში (მეგრული სიტყვაა, ნიშნავს კამეჩს), ჭალა, ტახის-კარი (ტაშის-კარი), თავშანი, ენგური,

ლია მეცნიერთაგან. ხეტტელთა ქვეყანა, მასპეროს სიტყვით, შუა იდვა ორს დიდს უმთავრეს ქვეყნებ შორის, ქალდეისა და ეგვიპტისა და ამის გამო იგი შეიქმნა ერთს დიდ ბაზრად აღმოსავლეთისათვისაო. ამ ხალხს დიდად განვითარებული ცივილიზაცია ჰქონიაო, საკუთარი ლიტერატურა და

კარიბაზარი, ქიზიყი, ქალაქია, მარმარილოს ზღვის პირზე, ონი, შავის-ზღვის პირზე; ნატილობევის-მთა, ყომურა (ყამურა), ქაჯთ-კარი, ნებიანი, ქურდბელი, თავშავის-მთა, ატენი, გემრიელი-წყალი, რუკაზე გარყვნილად სწერია,—გერმიელ-ჩაი, თეძამი, ბალხარიის მთები, რომლებიც მდებარებენ პონტოსა და საქართველოს საზღვრებზე, დღესაც „გურჯი ბოლაზად“ (საქართველოს მინდვრად) იწოდებიან თურმე.

თვით ქსენოფონტე, ჩუბინოვის სიტყვით, მოგვითხრობს, რომ ტრაპიზონი ბერძნების აშენებული ქალაქია კოლხიდელების ქვეყანაშიო. სახელ-განთქმული სტრაბონიც მოწმად მოჰყავს, რომ კაპადოკია ერთის ნათესავის ერის სამკვიდრო ადგილი ყოფილა. თვითონ სტრაბონიც ამასიის ქალაქიდან იყო და დედა ჭანი ჰყვანდა და ამიტომაც მისი მოწმობა დასაჯერიაო, ვითარცა კაცისა, იმ ადგილებში დაბადებულისაო. განსვენებული ჩუბინოვი ამ სტრაბონის ამბავს სტრაბონისავე წიგნით ამტკიცებს.

ამავე ავტორს ის ჰკუთხას ახლო და ადვილად სარწმუნო საზრისიც მოჰყავს, რომელიც გვანიშნებს, რომ კაპადოკიაში ქართველნი ყოფილან მკვიდრ-მოსახლენი. წმიდა მამანი იოან-

აღყვავებული მრეწველობაო. რაც ვიცით ამ ერისა, სულ ეგვიპტელთა და ასსურელთა საბუთებით ვიცითო, რადგანაც თვით ამ ერის ნაშთი ძალიან ცოტაა და ცოტაობით ცნობილიო. წარწერანი მათნი იეროგლიფურია, სრულად განსხვავებული ეგვიპტიურისაგან

ნე ზედახელი და მისნი თორმეტი მოწაფენი, რომელნიც მოვიდნენ საქართველოში ქრისტიანობის დანერგვისა და გამტკიცებისათვის, კაპადოკიელნი ქართველები იყვნენო. თუ ქართული არა სცოდნოდათ, ძნელი საფიქრებელია იმედი ჰქონოდათ უნოჲ გაერიგებინათ რამ და მოიმოწაფებინათ ერიო. მართალია, ეს წმიდა მამანი სირიელებად ხსენებულნი არიან, მაგრამ ძველნი მწერალნი კაპადოკიელთა ჰრაცხდნენ სირიელებად, ან მესოპოტამიებლადო [ტეიე: მცირე აზია, გვ. 500]. შვით წმიდა გიორგი კაპადოკიელი იყო და ამის გამო ბოელს საქართველოში თაყვან-ცემულიო. წმიდა გიორგის ნათესავი იყო მოციქულთ-სწორი წმიდა ნინო, აგრედვე კაპადოკიელი, მაშასადამე, მცოდნე ქართულის ენისა, უამისოდ არ შეეძლო ქადაგება ქრისტეს სარწმუნოებისა და მოქცევა ქართველთაო. (ვისაც ჰსურს უფრო მეტი საბუთები ყოველ ზემოხსენებულისა, იხილეთ წერილი დ. ჩუბინოვისა: „ეტიმოგრაფიული განხილვა ძველთა და ახალთა კაპადოკიისა, ან ჰანეთის მკვიდრთა მოსახლეთა“. „ივერია“ 1877 წ. №№ 14, 15, 16 და 17. ეს წერილი რუსულადაც იყო დაბეჭდილი და ერთს პეტერბურგის სწავლულთა კრებულში წაკითხული თვით ავტორისაგან).

და დღევანდლამდე წაკითხვა მათი ხელთ არ
ეძლევა სწავლულთა მეცადინეობასაო. ⁴⁴⁾

თუ მართალნი არიან ბ-ნნი ნიკოლსკი და
მასპერო იმაში, რომ ხეტტელნი ქართველის
ნათესაობის ერი ყოფილა, ჩვენ აქ ცოტას
ხანს შევდგებით, რადგანაც, იქნება, სხვა
მეორე შემთხვევა აღარ მოგვეცეს ამაზე სა-
უბრისა და სანანურად დაგვრჩება, რომ ამის-
თანა დიდად შესანიშნავს, ლამის ჩვენს ნათე-
სავს ერზე, როგორც ხეტტელნი ყოფილან,
არა თქმულა-რა ჩვენს ლიტერატურაში ჯერ
აქამომდე.

ხეტტელნი, ანუ, როგორც ზოგნი ეძა-
ხიან, გიტნი დიდი ღვაწლ-მოსილი ერი ყო-
ფილა, დიდის კულტურის მექონი და რიცხვ-
მრავალი. ვშიშობთ ამის თქმასა, ვშიშობთ,
იმიტომ-რომ სომეხთ მეცნიერებსა და მათს
ამქარს ერთი მიზეზი კიდევ არ მივცეთ სხვი-
სას ხელი ჩაავლონ, ხეტტელებად თავიანთ
თავი გამოატყუვრინონ და ამ გზით, როგორც
ყოველთვის, სხვისა დაიჩემონ და თავი მოი-

⁴⁴⁾ იხილე მასპერო: „ველი ისტორია აღმოსავლეთის
ერთა“, რუს. თარგმნილი, ოპ. 178—179.

წონონ ქვეყნის წინაშე, — აი რანი ვყოფილ-
ვართო.

რადგანაც მგლის შიშით ცხვარი არავის
გაუწყვეტია, არც ჩვენ ჩავიწყვეტთ ენას.

ინგლისის მეცნიერი რ. ანდერსონი ამ-
ბობს, რომ ევროპის ცივილიზაციის სათავე
ხეტტების, იგივე გიტტების ცივილიზაციაა
და ევროპა მადლობელი უნდა იყოს ხეტტე-
ბისა, რადგანაც დასაბამი საბერძნეთის კულ-
ტურისა ხეტტელებისაგან არის მიღებულიო.
ბევრს აღგილას მცირე-აზიაში კაცი შეხვდება
კვალს აწ გარდასრულის, მაგრამ ოდესღაც
გაბრწყინვალეულ კულტურისას. ეიუკს,
მდებარეს მცირე-აზიაში, მახლობლად გალი-
სის მდინარისას, რომელიც მიდის შავის
ზღვისაკენ, სამხრეთიდან ჩრდილოეთზედ მი-
მართული, დღესაც მოჩანან დანგრეული
კედლები ხეტტელების უზარმაზარ სრა-სასა-
ხლისა, უშველებელ რვა-კუთხიან თლილის
ქვებისაგან ნაშენისაო. გზასა, სრა-სასახლეში
მიმავალსა, ქვისაგან გამოჭრილი ლომები
ინახავდნენო, ჭისკარი გამაგრებული აქვს
უზარმაზარ ჯავარიან ქვებით, რომელთზედაც

ამოჭრილია სფინქსებიო. მრავალი ხუროთ-
მოძღვრული წვრილმანი ამხილებს, რომ ეგ-
ვიპტელთა ხელოვნების ბაძიაო. თვით შე-
ნობა, ბაბილონის სრა-სასახლეებისამებრ, გან-
გებ გაკეთებულ ხელთ-ქმნილ მიწურ ბექზეა
აგებულიო. ამბობენ, რომ ეს საზაფხულო
სადგომი იყოო ქადეშის მეფეებისა (ხეტტების
სატახტო ქალაქია), როცა „მწვავე მზე სი-
რიისა ძალიან აცხუნებდა ორონტის ველ-
საო“. სპეციალისტები—ჰერალდიკოსები გა-
იკვირვებენ, რომ ორ-თავიანი არწივი გერ-
მანიის, რუსეთის და ავსტრიის ღერბისა წარ-
მომდგარია ხეტტელების აწ გამქრალ ხელო-
ვნებისა და სიმბოლოობისაგანაო (Символизм).
ეჭვს გარეშეა, რომ გამოხატულობა ორ-
თავიან არწივისა ყველა გამოხატულობაზედ
უფრო ხშირია, რაც-კი ხეტტელების სახსო-
ვართა ზედ-აჩნევიათო. ეს ორ-თავიანი არ-
წივი ჯერ თურკომანების მეფეებს შეუთვი-
სებიანთ და მერე ჯვაროსანთ შემოუტანიანთ
ევროპაში და აქედამ გამხდარა გერმანიის
იმპერატორების ემბლემად და გერმანიის იმ-

პერატორებისაგან გადასულა რუსეთსა და ავსტრიაში. ⁴⁵⁾).

„ზოგნი დიდ-ბუნებოვანნი კაცნი ძველის საბერძნეთისაო, ამბობს მერე ანდერსონი: მცირე აზიის შვილნი არიანო, მაგალითებრ, ჰომიროსი, თალესი, პითაგორი, ჰეროდოტეო, და ვისაც ამათს ხსენებაზე აგონდება ეგეის ქალაქები, იმას შეუძლიან უფრო ღრმად შეხედოს საქმეს—სახელდობრ, კულტურას გიტტებისას, ანუ ხეტტებისასაო.“ ⁴⁶⁾

ანდერსონი, იხსენიებს-რა ერთს საბუთს, განაგრძობს, რომ ეს საბუთი ცხადად გვანიშნებს, რომ ხიტთა, ხეტტთა, ანუ გიტტთა ქვეყანა თავისის მდებარეობით, მდგომარეობითა და ძლიერებით თვით ეგვიპტის თანასწორი და ტოლი იყო. როგორც ანდერსონი, ისეც მასპერო დიდს ქებაში არიან ხეტტების კულტურისა, სიმდიდრისა, აღებმიცემობისა, ვაჟკაცობისა და ძლიერებისა.

⁴⁵⁾ იხ. რ. ანდერსონი: „ისტორია აღმოსავლეთის გარდასულის ცივილიზაციებისა“, რუს. ინგლისურიდან თარგმნილი, გვერდი 66.

⁴⁶⁾ იქვე: გვ. 62, 63.

გვიკვირს, ეს ხეტტების საქებ-სადიდებელი ამბები როგორ გამოჰპარვიათ სომეხთა მეცნიერებს. უსათუოდ არა სცოდნიათ, თორემ აბა რას შეარჩენდნენ ქართველთა ნათესაობის ერს ამისთანა საქებურს ამბებსა. მერე იციან, რომ ქართველნი დაუდევარნი არიან და იმ ჭიან-ლიბერალობით თვალებაშეშლნი, რომ არც-კი ეტყვიან: „ძმანო და მეგობარნო! მართალია, თქვენის კეთილის გულის ამბავი ვიცით, რომ საცა პურია, ბინას იქ იკეთებთ, არა ჰკითხულობთ, პური ვისი გამომცხვარია და მიირთმევთ, ოღონდ-კი გემრიელი იყოს, მაგრამ ნამუსიც კაი საქონელია: რას გვემართლებით? ჩვენ ჩვენი ვიცოდეთ და ვიქონიოთ, თქვენ—თქვენი“. ხოლო რას იზამთ? „გული კრულია კაცისა, ხარბი და გაუძღომელი“.

XI

ვენ ხომ ვნახეთ,—რა ტყუილად მოუწვევია ბ-ნ გოლმსტრემს ბ-ნი ნიკოლსკი იმის მოწმად, ვითომც იგი ამტკიცებდეს ურარტელების სომეხობას. ეხლა ჩვენ

ვიმოწმებთ იმავ ბ-ნ ნიკოლსკის იმაში, თუ რა ჭირვეულობას, რა თაღლითობასა და ოინბაზობას ეწევნიან სომეხთა მეცნიერნი, რომ ქვათა ღაღადს იგი ათქმევინონ, რაც თვითონ ჰსურთ, და ამ სახით ქვებსაც-კი, ქვებსაც თაღლითობა გააწევინონ, ტყუილი აღაპარაკონ და ყურები გამოგვიჭედონ „ქვები ღაღადებენო“ მას, რასაც ჰღაღადებენ მარტო მატყუარნი „ბაგენი მათნი ნამეტანობისაგან გულისა“.

ბ-ნ ნიკოლსკის სიტყვით, რამდენიმე ლურსმული წარწერანი უბოვნია სომეხთა ეპისკოპოსს მესროფ სუმბათიანცს. ამის თაობაზე ბ-ნი ნიკოლსკი ამბობს: „სამოციან წლების დასაწყისში ბ-ნმა მესროფმა, მაშინ ჯერ კიდევ ვართაპეტმა, ამოიკითხა მეხიტარების წერილებში, რომ იქ, საცა ეხლა სომხები მკვიდრობენ, არის ლურსმული წარწერანი, და მოიწადინა ამათი შეკრება, რადგანაც ჰგონებია, რომ სომხების ძველის-ძველს ისტორიას ძალიან ახლო შეეხებიანო.“ ბ-ნ მესროფს, იმავე ბ-ნ ნიკოლსკის სიტყვით, აღწუ დასჯდომია, მაგრამ იმის გამო-კი არა,

რის იმედიცა ჰქონია. აღმოუჩენია ექვსი, თუ რვა წარწერა, გადაუღიათ ეს წარწერანი და გაუგზავნიათ იმ მეცნიერთათვის, რომელნიც ცნობილ არიან მკვლევარედ ამ გვარ წარწერებისა, სახელდობრ, მორდტმანისათვის, სეისისა და მიულერისათვის. ამათ გარდამცემად და შუამავლად ჰყოლიათ პროფესორი პატკანოვი, რომელსაც სწამებია, რომ იგი წარწერანი სომხობის ისტორიული ნაშთია და აბა—რა თქმა უნდა—სიხარულით ფეხზედ ველარ დადგებოდა. ბოლოს გამოჩნდაო, ამბობს ბ-ნი ნიკოლსკი, რომ იგი ლურსმული წარწერანი იმ ენაზეა ნაწერნი, რომელსაც არა ვითარი მზგავსება არა აქვს სომხურისაო. ⁴⁷⁾

რა თქმა უნდა, ამ ამბავმა ცუდად უცვალა ფერი ბ-ნ მესროფსაც და პატკანოვსაც. საჭიროა ვიცოდეთ, რომ უფროს ერთი წარწერა, ნაპოვნი ბ-ნ მესროფისაგან, აღმოჩენილია ეჩმიაძინის სამხრეთ-დასავლეთით, 25 ვერსტის მანძილზე ეჩმიაძინიდან. იქ ერთი

⁴⁷⁾ ბ-ნი ნიკოლსკი: „Древности Восточныя“, т. I. 33. 378, 381.

ქედია სახელად „ბლური“, ამ ქედთან ძველი რაღაც ნანგრევებია და სომხები დიდი ხანია მუშტრის თვალით შესცქერიან და იძახიან, რომ სწორედ აქ იყო ჩვენი დედა და სატახტო ქალაქი რაღაც მითოლოგიური „არმავირი“. ცნობის-მოყვარე მეცნიერებამ აქაც მიაწვდინა თავისი დალოცვილი თვალი და ხელი. აქ დაუწყეს თხრა გრაფ უვაროვის ზედამხედლობით, სინჯეს ნანგრევები, აქეთ ეცადნენ, იქით ეცადნენ, მთელი შვიდი დღე სთხარეს, და ის იპოვეს, რაც სომეხთა მეცნიერთ ჩვენის სახელის მოთხრისაგან, ესე იგი, არაფერი სომხების სანუკბარო და სანუგეშო არა აღმოაჩინეს-რა. რასაკვირველია, დაიწყეს ჭინჭყლი და ჭირვეულობა და ბ-ნმა მესროფმა და პატკანოვმა სამღურავი გამოაცხადეს, კარგად ვერ უთხრიათ და უძიებიათო და ხელ-ახლად მოითხოვეს იმავე ადგილების თხრა და სინჯვა.

ამისთანა დაჟინება მარტო იმით აიხსნებაო, დასძენს ბ-ნი ნიკოლსკი, რომ ჯერ შემცდარს აზრს აპყოლიან შესახებ ამ წარწერების თვისება-ხასიათისა და გაჩენისა და მერე,

— ადვილად მისახვედრია სომეხთა მეცნიერთა ატაცებული სურვილი, რომ აღმოჩენილ იყოს ძველი სატახტო ქალაქი არმენიისაო⁴⁶).

სჩანს, ჯიუტობით, ჭირვეულობით ლარის გატანა სომეხთა მეცნიერთა განუყრელი თვისება ყოფილა. სჩანს, რაც „ჩოტკში“ არ მოდის, რაც გინდ მართალი იყოს, მაინც თავისის გაყვანა უნდათ, თორემ რა გასამართლებელი საბუთია, შემცდარის აზრით გატაცებულნი არიან და ადვილად მისახვედრია რის გამო ურჩობენ და ჭირვეულობენო სომეხთა მეცნიერნი. აშკარაა, თუ ბ-ნ ნიკოლსკიმ აქ მეტი არა სთქვა-რა ამისთანა საქციელზე, ეს მისს თავდაჭერილსა და მართებულს მეტყველებას მოასწავებს და არა საქციელის სრულს დახასიათებასა და დასახელებას. ეს კიდევ არაფერი.

ბ-ნ მესროფისაგან ნაპოვნ წარწერათა

⁴⁶) აი სიტყვითი სიტყვა ბ-ნ ნიკოლსკისა: „Такую настойчивость можно объяснить только ошибочным мнѣніемъ о характерѣ и происхожденіи надписей и понятнымъ со стороны армянскихъ ученыхъ увлеченіемъ мыслью—найти древнюю столицу Арменіи“ (იხილეთ „Древности Восточныя“, т. I, გვ. 380.)

შორის, ბ-ნ ნიკოლსკის სიტყვით, ერთი წარწერაა, რომელიც აღნიშნულია XV ნომრით და „ზახალუსად“ წოდებულ ადგილის ახლოა აღმოჩენილი. ამისი ასლი დაბეჭდილი იყო სომხურს ჟურნალს „არარატში“, რომელიც ეჩმიაძინში გამოდიოდა. ამ წარწერის გამო ბ-ნი ნიკოლსკი სწერს, რომ „აქედამ გადმოღებული ნაწერი, „არარატში“ დაბეჭდილი, ისეთი დამახინჯებულია, რომ ნიშნებიც-კითხვების არა ჰგევანან ვანის წარწერებს. შესაძლოა ვიგულოთ, რომ გადმომღებს განგებს სდომებია ეს ნიშნები მიაგზავსოს სახით სპარსულს ახამენიდების წარწერასაო იმ მიზეზით, რომ წარმოუდგენა ვითომც იგინი ერთნი და იგივენი არიან, ან რაიმე ნათესავური კავშირი აქვთო“. ⁴⁹⁾

⁴⁹⁾ აი სიტყვით-სიტყვა ბ-ნ ნიკოლსკისა: „Снимокъ съ нея (ზახალუსის წარწერა), помѣщенный въ „Араратѣ“, представляетъ текстъ въ такомъ изуродованномъ видѣ, что знаки даже почти не напоминаютъ знаки Ванскаго письма. Можно догадываться, что снимавшій надпись намѣренно хотѣлъ придать знакамъ сходство по формѣ съ знаками персидскихъ надписей Ахаменидовъ, воображая, что она одинакова или родственнаго происхожденія“. იქვე, გვ. 380.

ესეთი ოსტატობა და ოინბაზობა არ დაეფიცებათ იმათ, ვინც ძველს ქვას აცლის ძველს მონასტერს, ან ქართულს წარწერას ჰფხეკს და ზედ სომხური ასოები გამოჰყავს, ან თვითონ ქვას იპარავს და ეშმაკმა იცის სადა ჰკარგავს. ახლა იკითხავთ: რა ანგარიშია, რომ ხსენებული წარწერა გადაუმახინჯებიათ, გადაუსხვაფერებიათ? ოინბაზობა, თაღლითობა, რუსები რომ იტყვიან, подлогъ, მართალია, დიდს ოსტატობას, დიდს გაგეშას და თითქმის ერთს გვარს გულადობასაც ჰთხოულობს, მაგრამ არც იმისთანა საქებური და სასახელო ხელობაა, რომ კაცმა თავი შეიღოს, ანუ, უკედ ვსთქვათ, იკადროს მართო სახელისათვის, თუ სახელს სახრავიც ზედ არ მოჰყვება. მაშ საბუთი გვაქვს ვიკითხოთ: რად სდომებიათ, რომ ძველი წარწერა ასსურეთის ხანასი ახამენიდების წარწერისათვის განგებ მიემზგავსებინათ, როგორც ბ-ნ ნიკოლსკის სიტყვებიდამა სჩანს?

აი რა ანგარიში უნდა ვიგულისხმოთ: წინანდელ წერილებიდან უკვე ვიცით,—რა დიდი საბუთია მართალ მეცნიერთათვის ის

გარემოება, რომ ვანის ლურსმული წარწერანი, რადგანაც ეკუთვნიან ახამენიდების წინა დროს და სომხები მარტო ახამენიდების დროს მოსულან არმენიაში და მინამდე მათი ჭაჭანებაც იქ არ ყოფილა, აშკარაა, ანგარიშია სომეხთა მეცნიერთათვის დაამტკიცონ, რომ წარწერები ასსურელთა დროისანი-კი არ არიან, არამედ ახამენიდების დროინდელი. იგი წარწერანი რომ ასსურეთის ხანასი იყვნენ, ესე იგი, იმ დროინდელი, როცა იმ ადგილებში, საცა იგი წარწერანი უბოვნიათ, სომხების ხსენებაც არ ყოფილა, სომხები ისე ადვილად ვერ დაიჩემებდნენ—იქ ჩვენი ისტორიაა მოთხრობილი. და თუ ახამენიდების დროისანი აღმოჩნდებოდნენ, მაშინ ოინბაზობისა და თადლითობის ქსელი ადვილად გაიბლანდებოდა, ადვილად გაიბმოდა სხვისის სახელის და ისტორიის დასაჩემებლად და იმას ვეღარ უსაბუთებდნენ გასამტყუვნებლად, რომ თქვენ ჯერ სად იყავით, როცა ეს წარწერანი ქვებზე ამოუჭრიათ.

ნუ თუ ეს ოინბაზობა, ეს თადლითობა იგივე არ არის, რაც სთქვეს სომეხთა მეც-

ნიერებზე დ. ბაქრაძემ, ილ. სერებრიაკოვმა, ლენორმანმა, რაულსონმა, ბ-ნმა ნიკოლსკიმ, და რასაც ჩვენ ამ წერილებით ვამტკიცებთ.

ყოველ ამის შემდეგ, განა აშკარა არ არის, რომ იმისთანა მეცნიერნი, როგორიც პატკანოვია, ფილოსოფოსი არწრუნი და ვილაც ეზოვები, ხუდაბაშოვები და მთელი მათი ამქარი, არაფერს ჰთაკილობენ ოლონდ-კი თავისი შავი გაათეთრონ და ჩვენი თეთრი გააშავონ იმისდა მიხედვით,—რა ღროს რა სწყურიანთ, რა ღროს რა უხდებათ ტანად და პირად. ამას რომ მარტო ჩვენ, ქართველები ვამბობდეთ, კიდევ არ დაიჯერებოდა, მტრობაში ჩამოგვართმევდნენ, შურით მოსდითო, იტყვიან. ლენორმანი, რაულსონი, ბ-ნი ნიკოლსკი ჩვენი მამიდაშვილები, ან ნათელ-მირონები ხომ არ არიან, რომ ამათაც მიდგომით ლაპარაკი შესწამონ.

ბ-ნი გოლმსტრემიც, ჩვენდა სამწუხაროდ, ამ სომეხთა მეცნიერთა ფეხის ხმას აჰყოლია და ჩვენთვის, ქართველებისათვის, მღალადებელს ქვებს სომხებისათვის აღაღადებს და დიდის ბუკითა და ნალარით იძახის:

„И Камни возопіють!.. Камни не лютѣ!“.. აქ ქვანი ტყუილს კი არ ჰღაღადებენ, ქვანი მართალს ამბობენ, ხოლო ჰღაღადებენ და სტყუიან სომეხთა გაცუღლუტებულნი მეცნიერნი, ან გამეცნიერებული ცუღლუტები ეზოვები და სხვა ამისთანები. ეს რაღაც მთელი გუნდია, რომელსაც თითქო პირი შეუკრავთ, გაფიცულან, რომ ქვეყანა ატყუონ, მელა-ტურა ლომად აქციონ, ლომი კატად და ფრთა-გაცვივნულ, გაქუცულ უხეირო კრუხ-ქათამსავით წიწილები სჩეკონ არწივის ნაბუდარზედა.

XII

სახელი და პატივი ბ-ნს გოლმსტრემს, რომ სომხებისათვის, ვითარცა ჩაგრულ და დევნულ ერისათვის, გულმტკივნეულობს და ამისათვის ხმას იღებს საქვეყნოდ და უშიშარად. არც ჩვენა ვართ ისეთნი უგულონი, რომ არ ვიგრძნოთ სხვისა ტკივილნი, სხვისა ხოცვა-ჟლეტა, დარბევა და დაწიოკება და არ ვიცოდეთ ფასი და ღირსება ადამიანისა, როცა უბედურთათვის იღვწის და, თუ ხელს

არა, ხმას მაინც აწვდის ნუგეშინისცემისას, სიყვარულისას. ჩვენ ისიც ვიცით, რომ მარტო გულ-წმინდად მიცემული ნუგეში, მარტო გულ-წმინდად გზად და ხიდად გადებული სიყვარულია იგი უზენაესი მადლი, რომელიც კაცს აღიყვანს „მაღალსა მას მთასა წმიდასა, სადა ჰგალობენ ანგელოზნი ღვთისა დიდებას“.

ვწუხვართ, რომ საქმემ და სიმართლემ მოითხოვა ბ-ნი გოლმსტრემი სომეხთა მეცნიერთა მწკრივში ჩაგვეყენებინა, მისი ნებით, თუ უნებლიეთი შეცდომა გულ-ახდილად გვემხილებინა და ჩვენი გაოცება გვეთქვა. ნეტა რამ და რისთვის დააწერინა იგი ისტორია, რომელიც მარტო სომეხთა ფილოსოფოსებისა და დელლინგერების საკადრისა და მარტო იმათს თონეში ცხვება.

გვიკვირს: თუ ბ-ნ გოლმსტრემს არ წაუკითხავს იგი წერილი ბ-ნ ნიკოლსკისა, რომელიც ჩვენ წინა წერილების სხოლიოში დავასახელეთ, ბ-ნ ანუჩინის წერილი ხომ უსათუოდ წაუკითხნია, რადგანაც ამბობს, რომ ბ-ნი ანუჩინი წინააღმდეგია იმ თეორიისა,

რომელიც ურარტელებს ჰხადის სომხების წინაპრებადაო და ეს მარტო იმას მოასწავებს, რომ ბ-ნი ანუჩინი მიუდგომელი მეცნიერიაო და ამისთვის აქებს კიდევ. აქ ორი გარემოებაა საოცარი. ჯერ ერთი ისა, ვითომც ქვეყანაზედ იყოს იმისთანა თეორია, რომ ურარტელთა სომხობას ამტკიცებდეს. თუ არ არის ამისთანა თეორია, მაშ ბ-ნ გოლმსტრემის სიტყვა საქარეზე გატანილი სიტყვაა, როცა გვარწმუნებს, რომ ბ-ნი ანუჩინიამ თეორიის წინააღმდეგიაო. ამაოდ ჰფიქრობს ბ-ნი გოლმსტრემი არსებობას ამისთანა თეორიისას: იგი არსად არის და ბ-ნი ანუჩინი არ არსებულის თეორიის წინააღმდეგი როგორ იქნება? ბ-ნი ანუჩინი მოცლილი კაცი ხომ არ არის სომეხთა მეცნიერებათ, რომ ქარის წისქვილებს ომი დაუწყოს.

კიდევ ვიტყვით, დღეს მთელს ქვეყანაზე ერთიც მართლა სწავლული და მეცნიერი არ მოიპოვება,—სანთლითაც რომ ვეძებოთ,—ურარტელთა სომხობის თეორიას მისდევდეს, გარდა იმისთანა ჩურჩუქა მეცნიერებისა, როგორც ვილაცა ეზოვები და მისნი დამქაშები არიან. ამათაც-კი არა გვგონია გაბედონ ამ

არ-არსებულის თეორიის დაღაღება თავისის სახელით და, იქნება, სხვა-კი გააბრიყვონ, თვითონ სოროში შეძვრნენ და ამ სახით სხვისის ხელით ნარი ჰგლიჯონ. ეს იმათი ხელობაა.

ბ-ნი ანუჩინი თუ ურარტელთა არა-სომხობას ამბობს, ამას ვისიმე წინააღმდეგად-კი არ ამბობს, არამედ ამით ემოწმება ყველას, ვისაც ეს საქმე გამოუძიებია. ვიწვევთ ბ-ნს გოლმსტრემს, თუნდ ერთი სწავლული და მეცნიერი ან ევროპიელი, ან რუსი და-გვისახელოს იმ თეორიის მომხრედ, რომელსაც ვითომც ბ-ნი ანუჩინი ეწინააღმდეგება და რომელსაც დღეს ასე თავ-შეუდებლად მარტო ბ-ნი გოლმსტრემი ჰდაღადებს, დიად, მარტო ბ-ნი გოლმსტრემი და სხვა არავინ.

თუნდ ეს ორი ერთმანეთის წინააღმდეგი თეორია არსებობდეს, ნეტა რა ნიშანია მიუდგომელობისა, მიუკერძოებლობისა ურარტელთა არა-სომხობის თეორია, რომლის გამო ქებასაც-კი უძღვნის ბ-ნს ანუჩინს ბ-ნი გოლმსტრემი. ნუ თუ აქაც ახია ითქვას: „სიტყვამან შენმან გამოგაჩინოს შენ“.

მეორე გარემოება ის არის, რომ ასე ვრცლად არის ბ-ნ ნიკოლსკის მოწმობა ბ-ნ გოლმსტრემის მიერ მოთხრობილი საბუთად ურარტელთა და სომეხთა ვითომდა ერთ-ნათესაობისა და ბ-ნი ანუჩინი-კი მარტო სამის სიტყვით უხსენებია, ისიც ბუნდად,—ამ თეორიის წინააღმდეგიაო. ყური არ უთხოვებია, რომ ბ-ნი ანუჩინი ანტროპოლოგიურადაც ამტკიცებს, რომ სომეხნი არმენიაში, წინანდელ ურარტის ქვეყანაში მერე მოსულნი არიან ⁵⁰⁾. გარდა ამისა იგივე ბ-ნი ანუჩინი იმოწმება, რომ იგი ქვეყანა დაიჭირეს სომხებმა დიდის ბრძოლის და ომების შემდეგ ურარტელებთანაო. არის რამოდენიმე საბუთები, რომლის ძალითაც შესაძლოა ვიგულოვოთ, რომ ურარტელნი, ანუ პონტიის ქალდეები ⁵¹⁾ ქართველთა მამა-პაპანი ყოფილანო ⁵²⁾.

⁵⁰⁾ იხ. „Братская помощь Армянамъ“, გვ. 358.

⁵¹⁾ რა რიგადა ჰგავს ერთმანეთს სახელი ქალდეები და ქართლები!

⁵²⁾ იხ. „Братская помощь Армянамъ“, გვ. 361.
აი სიტყვითი-სიტყვა ბ-ნ ანუჩინისა: „Такимъ образомъ

. დალოცვილს, რაკი ესე ვრცლად მოგვითხრობდა ურარტელთა სომხობას და ისიც უსაბუთოდ, ერთი სიტყვა, თუნდ ესე მოკლედ, როგორც აქ არის ბ-ნ ანუჩინის ნათქვამი მოყვანილი, ჩვენთვისაც გამოემეტნა, ურარტელთა ქართველობა გაკვრით მაინც მოეხსენებინა. განა ვინ დაემდურებოდა? თუ ბ-ნ ნიკოლსკის მოწმობა, მერე სულ მთლად თავით ბოლომდე გადასხვაფერებული, საჭირო იყო ურარტელთა გასომხებისათვის, ქართველთა ასე თუ ისე დასაბუთებული ურარტელობა ბ-ნ ანუჩინისა რატომ დაჰვიწყებია და ჩაუფარცხებია! რასაკვირველია, თვით ბ-ნ გოლმსტრემის საქმეა,—სად რა სთქვას და როგორ, ხოლო ჩვენ-კი ვიტყვით: „საკვირველ არიან, უფალო, საქმენი შენნი!“

ესთქვათ, ისეც იყოს, რომ ურარტელნი სომხები არ ყოფილანო, ჰბრძანებს ბ-ნი გოლმსტრემი: ამ საგანს ამ შემთხვევაში არავი-

армянамъ удалось лишь послѣ долгой и упорной борьбы съ племенемъ Урарту или Понтійскими халдами,—племенемъ, языкъ котораго еще не выясненъ, но есть нѣкоторыя основанія предполагать въ нихъ прароди-чей Картвельскаго или грузинскаго племени“.

თარი მნიშვნელობა არა აქვსო. აი სწორედ ამაზე ითქმის, ერიჰაა! მაშ რაზედ შეაწუხეთ ბ-ნი ნიკოლსკი, ანუჩინი, რომ თითქმის მთელი ფელეტონი ურარტელთა სომხობის დასაბუთებას მოანდომეთ და, სულ ცოტა ვთქვათ, ორიათას-შვიდას-რვაასის წლის ამბავი გაგვიბით და ამ ამბავით ამტკიცებდით სულიერ და ხორციელ სიმტკიცესა და მედგრობას ეხლანდელის სომხებისას, ვითარცა მემკვიდრეებისას სახელოვან ურარტელები-სას. მაშ რად ჰღალადებდა ბ-ნი გოლმსტრემი: „თუ პოვნა გნებავთ ამ საქმის (სომეხთა საქმისა) ჭეშმარიტებისა, პოლიტიკოსებისაგან „ფერ-უმარილ წაუსმელისა“, გადაუკეთებელისა, უნდა ყურადღება მიაქციოთ ძველს, ჭაღარა-მოდებულს დროს, არქეოლოგებს და სწავლულ მოგზაურებსაო“ ⁵³). მაშ ეს სიტ-

⁵³) აი სიტყვითი-სიტყვა ბ-ნ გოლმსტრემისა: „Чтобы найти истину въ этомъ (армянскомъ) вопросѣ не „заправленную“, неподкрашенную политиками... нужно обратить свои взоры къ сѣдой древности, къ археологамъ, къ ученымъ путешественникамъ...“ იხ. „Петербургскія Вѣдомости“ 1899 წ. № 33, ფელეტონი: „И Камни возопіють!“,

ყვები ისე საქარეზეა გასტუმრებული! აფსუს, სიტყვებო!..

საოცარია, — რომ ამას ამბობს ბ-ნი გოლმსტრემი, ესე იგი, ის კაცი, რომელმაც თვალი და ყური აუქცია ჭალარა-მოდებულს ძველს დროსაც, არქეოლოგებსაც, სწავლულთა მოგზაურთაც და იმ ქვათა ღაღადსაც, რომელნიც, მისის სიტყვით, *возможны!*

„კიდევ ბევრს, ბევრს სხვას ჰღალადებენ არმენიაში ნაპოვნი ქვებიო“, იძახის დიდის პაფოსით ბ-ნი გოლმსტრემი. მართალია, ბევრს რასმეს ჰღალადებენ და ვაი რომ იმათს ღაღადს ყურებში ბამბა დაცმული მსმენელი შეჰხვედრია. ბევრს რასმეს ჰღალადებენ, მხოლოდ მთლად და ხელ-ალებით იმის წინააღმდეგს, რაც ბ-ნს გოლმსტრემს ურარტელთა გასომხებისათვის წამოულაგებია „Петербургская Вѣдомости“-ში. კიდევ ვიწვევთ ბ-ნს გოლმსტრემს: თუ ჩვენ მართალს არ ვამბობთ, აბა ერთი საბუთი, აბა ერთი მართალი სწავლული, მართალი მეცნიერი, აბა ერთი ქვა და მისი ღაღადი წამოგვიყენოს პირში, მაშინ ჩვენ ჩვენს მშვილდს ძირს დავდებთ და ბ-ნ

გოლმსტრემის წინაშე ქედს მოვიხრით, ჩვენს შეცდომას შევინანებთ საქვეყნოდ.

სომეხთა ქების განდიდებას ისე გაუტაც-
ნია ბ-ნი გოლმსტრემი, რომ ამის თქმასაც-კი
შესაძლებელად ჰხადის: „ამ ერმა (სომეხობამ)
საუკუნეთა განმავლობაში დაამტკიცა თვი-
სი შეურყეველი ერთგულება ქრისტიანულ
მართლ-მადიდებელ აღთქმებისა“. რა თქმა
უნდა, ყოველს ერს თავისი სარწმუნოება
მართლ-მადიდებელი ჰგონია და ამაში ვერც
ვერავენ შეუვა. სარწმუნოება სინილისის,
სასოების საქმეა და აქ ყველა თავისუფალია
და ხელშეუხებელი. ხოლო ბაშვმაც-კი იცის,
რომ სომეხები გრიგორიანები არიან სარწმუ-
ნოებით და სულაც არ ეკუთვნიან იმ რჯულს,
რომელიც მართლ-მადიდებელად წოდებუ-
ლია საზოგადოდ რუსეთში და რუსის მწერ-
ლობაში საკუთრად. მაშასადამე, ბ-ნის გოლ-
მსტრემის ღალადი, რომ სომეხებმა შეურყევე-
ლი ერთგულება დაუმტკიცეს ქრისტიანულ
მართლ-მადიდებელს აღთქმებსაო ⁵²⁾, არ არის

⁵²⁾ აი სიტყვა-სიტყვით ბ-ნის გოლმსტრემის ნათქვამი:
„Этотъ народъ (Армянскій) въ теченіи многихъ вѣковъ

მართალი, იმიტომ-რომ ამ სახელით წოდებულს სარწმუნოებას და, მაშასადამე, აღ-
• თქმებსა სომეხნი გაეცალნენ ჯერ კიდევ მეექვსე საუკუნეში და მას აქედ სარწმუნოებით ცალკე გავიდნენ. სად იგი სარწმუნოება, რომელსაც სომეხები აღიარებენ, და სად იგი, რომელიც მართლ-მადიდებელად წოდებულია რუსეთში და რუსის მწერლობაში!

რასაკვირველია, სომეხთა სარწმუნოებაც ქრისტიანულია და სომეხთ ვერ დავუპარგავთ დიდს ღვაწლს, ქრისტიანობისათვის მათ მიერ დადებულსა. ქრისტიანობისათვის ბევრი რამ გაუწირავთ, ბევრი სისხლი უღვრიათ და მეტი არ იქმნება ვთქვათ, რომ ქრისტიანობას ანაცვალეს მათ თითქმის მთელი თვისი ისტორია, თვისი სამეფო, თვისი მამული, თვისი სამშობლო და ამით, თვისდა მართლა და სასახელოდ, შეინახეს თვისი რჯული, ენა და ყოველმა ამაღ შეანახვინა თვით მათი

доказалъ непоколебимую преданность христіанскимъ православыимъ (კურსივი ჩვენია) завѣтамъ“. იხ. მისი ფელეტონი: „И Камни возопіють“. „Пет. Вѣд.“ 1899 წ. № 33.

ვინაობაცა, მათი ეროვნული არსებობა. ვერც ისტორია და ვერც კაცობრიობა ვერ დაივიწყებს სომეხთა ღვაწლს, სომეხთა თავ-განწირვას ქრისტიანობისათვის. ამიტომაც ბ-ნს გოლმსტრემს რომ გაეხსენებინა ეს დიდებული ღვაწლი საერთოდ ქრისტიანობის წინაშე, მართალი იქნებოდა და რაკი შიგ ჩაურთა „მართლ-მადიდებლობა“, ბაღდასაც სიცილს მოჰგვრის, რომ სომხები შეურყეველად ერთგულნი ყოფილან სხვის სარწმუნოებისა და, მაშასადამე, შერყეულნი თვის საკუთარს სარწმუნოებაში. სარწმუნოება ჭეშმარიტებაა გულისა და ორ-სახედ არ ჩაესახება ერთსა და იმავე გულს. როგორც ორ-სახე ჭეშმარიტებაა შეუძლებელი, ისეც ორ-სახე სარწმუნოებაც. იგი ან ერთად-ერთია ერთს გულში, ან სულ არ არის. სარწმუნოება, რომლის დიდი ნასკვი ადამიანის სულიერ წიაღშია, ორ-თვალა და ორ-გულა ვერ იქნება, რომ ჩვენიც იყოს და თქვენიც ერთსა და იმავე დროს. იგი ერთ-თვალა და ერთ-გულაა, — თუ ასე ითქმის, ვერც თვალს და ვერც გულს ორად ვერ გაჰყოფს, რომ ერთსაც

ჰხედავდეს მართლ-მადიდებლად და მეორესაც, ერთსაც განუზიაროს სასოება გულისა და მეორესაც. ამიტომაც შეურყეველი ერთგულება სხვის სარწმუნოებისა საკუთარის სარწმუნოების შერყევად, უარ-ყოფად. თავდადებულნი ერთის სარწმუნოებისათვის, მეორისათვის თავდადებულნი ვერ იქნებიან და ნამეტანად შეურყეველ ერთგულებისანი. კაცი შეურყეველად მოსავია მარტო იმ სარწმუნოებისა, რომელსაც აღიარებს და გულში ატარებს. უამისოდ სარწმუნოება სარწმუნოება-კი არ არის, სამოსელია, რომელსაც კაცი როცა უნდა იხდის და როცა უნდა იცვამს. ამიტომ არა გვგონია კეთილმორწმუნე სომხებს ეს ქება ბ-ნ გოლმსტრემისა სასიქადულოდ გაუხდეთ. სომხებს რაც გინდ დააბრალებთ, და ორგულობას სარწმუნოებისას-კი ვერავინ შესწამებს. პირ-იქით, მათ, თვისდა სასახელოდ, კარგად იციან ფასი თავისის სარწმუნოებისა და ამისათვის უღელი ყოველ გვარის უბედურებისა გულგაუტეხელად უტარებიათ და ჯვარ-ცმულან.

დასასრულ, ერთი ეს უნდა ვიკითხოთ: რა გაჭირება დასდგომია ბ-ნ გოლმსტრემს, რომ საცოდავი ქვებიჯ-კი უწამებია, შეუწუხებია პატივცემულნი მეცნიერნი და ჯანაბა-ში გადუქარგავს თვით მეცნიერებაცა. ეს ჩვენ არ ვიცით და არც დიდი სურვილი გვაქვს ვიცოდეთ. ჩვენ მარტო იმას ვკვირობთ, ჩვენ მარტო ის გვეოცება, რომ აქაც იგივე პროგრამმა გამოჰიმული და დოინჯ-შემოყრილი, რომელიც სომეხთა მეცნიერთ მემკვიდრეობით დასჩემებიათ: სომეხთა ბამბაც უნდა ჩხრიალებდეს და ქართველების არც კაკალი. ვიყვიროთო და ყვირილიც ეს არის.

აბა სენკოვსკიდან დაწყებული ბ-ნ გოლმსტრემამდე, ამ სამოცის წლის მანძილზე, ლარი გააბით და გახედეთ, თუ ყველა სომეხთა მეცნიერს ამ ლარზე ხელი არ ეკიდოს, ერთსა და იმავე პროგრამას არ ემსახურებოდეს საოცარის ერთ-გულობით და ერთ-სულობით. ებლაუჭებიან ამ პროგრამას კბილით, ხელით, თეხით, და მთელითა ცხოვრებითა მათითა. განა აშკარა არ არის, უნ-

დათ ქვეყანას დაანახვონ, რომ სომეხზე უკეთესი, გამძლე ერი, ყოვლის ნიჭითა და უნარით შემკობილი სხვა არავინ არის მცირეაზიაში და ნამეტნავად ამიერ-კავკასიაში. მართალია, ამიერ-კავკასიაში ეს რაღაც „ვრაცები“ ჰყრიან და ცოტად თუ ბევრად ამათაც ახსენებენ, მაგრამ ასეთს საქმეს დავმართებთ, ასე გავუბიაბრუებთ სახელს, რომ სახსენებელიც-კი აღარ დარჩეთ. თუ ისტორია აქვთ, გავუყალბებთ, ან ჩვენ დავიჩემებთ, მიწაწყალი აქვთ და ჩვენ ჩამოვართმევთ და ქვეყანას, ტყუილი იქმნება თუ მართალი, დავაჯერებთ, რომ ქართველობა გადაშენების გზაზეა შემდგარი და დღესა, თუ ხვალე ან ამოსწყდებიან დედა-ბუდიანად, ან გასომხდებიან.

ამ ჩვენს ლანძღვა-გინებაში, რასაკვირველია, ბ-ნს გოლმსტრემს არავითარი წილი არ უდევს და მადლობელნი ვართ, რომ შეგვიბრალა და ავად მაინც არ გვახსენა, სომხებს ზედ არ წაგვაკლა ქათამსავით სომეხთა მეცნიერებისამებრ. ხოლო ძნელი მოსათმენნი არიან ეს ხუდაბაშოვები, პატკანოვები, ქიშ-

მიშოვები, ეზოვები, არწრუნები და ერთობ იგი ერთი გუნდი სომხებისა, რომელთაც ღმერთმა მოახმარათ თავიანთ თავის ქება-დიდება და ჩვენს მოთხრას-კი—ნურას უკაცრავოდ!—ვერ შევარჩენთ, ვერ დავანებებთ და ამაში, იმედია, ყველა ჰკვათა-მყოფელი სომეხი დაკვეთანხმება. აი, სწორედ აქ არის თავი და ბოლო, დასაბამი და დასასრული იმ მწვავის განხეთქილებისა, რომელიც ასეთის გულ-მოდგინებით შთამოსთესეს ჩვენში უმეცართა მეცნიერთა და ერთმანეთზე აალურსეს ქართველი და სომეხი. ამათ, სწორედ ამ პირ-მოშვებულმა ფილოსოფოსებმა გაუფუჭეს გული ქართველებს სომხებზე და სომხებს ქართველებზე, თორემ სად იყო ჩვენში ამ ორმოც-სამოცის წლის წინად ერთმანეთის ასეთი ათვალწუნება! ერთმანეთში არ ვირჩეოდით და თუმცა სხვა-და-სხვა მოდგმისანი და სარწმუნოებისანი ვიყავით, მაგრამ სომხობით ქართველის ძუღლებას და ქართველობით სომხებისას ჩვენში ადგილი არა ჰქონია ჩვენდა საერთო საბედნიეროდ და სასახელოდ და თუ დღეს ეს ურთიერ-

თობა ასე შერყეულია, სომეხთა მეცნიერთა გულ-ნამცეცობას, უვიცობას, ნაცარ-ქექიაობასა და ოინბაზობას უნდა მიეწეროს. მარტო ერთი ბ-ნი ეზოვი საკმაოა, რომ ადამიანი შეუშინდეს თავისს თავსა და სასოწარკვეთილებით ჰკითხოს: ნუ თუ ადამიანი მართლად ღვთის სახისა და მსგავსებისაა? ღმერთმა მოჰკითხოს ყველას მისნი შეცოდებანი და შეუნდოს, თუ ამისთანა საქციელი შესანდობარია.

თორემ ჩვენ სომხებისა არა გვშურს-რა. ჩვენ კარგად ვიცით, რომ წინანდელ საქართველოს უძღურება დაიწყო იმ უბედურ დღეთაგან, როცა-კი პირქვე დაემხო სომხეთი -- ეგ ჩვენი წინანდელი ზღუდე სამხრეთით. ჩვენ ჩრდილოეთით ვინახავდით სომხეთს და სომხები ჩვენ გვინახავდნენ სამხრეთით. მას აქედ, რაც ვახტანგმა გორგასლანმა ჩრდილოეთით უშიშარ და უზრუნველ ჰყო მაშინდელი საქართველო, მთელი ჩვენი ისტორია მიიმართა იმაზე, რომ სამხრეთით გაგვემაგრებინა ჩვენი თავი. მინამ სომხეთი იყო, საქართველოს რომ თათრობა მოსევო-

და, ჯერ სომხეთი უნდა გადმოელახა. ამიტომაც ჩვენნი უდიდესნი მეფენი და სამეფოს კაცნი არაფერს არა ჰზოგავდნენ, რომ ეშველნათ სომხეთისათვის, როცა-კი გაუჭირდებოდათ. სამწუხაროდ, ზოგიერთს ჩვენს მეფეებს არ ესმოდათ—რა დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ქართველებისათვის სომხეთის არსებობას. დაცა სომხეთი და სამხრეთის კარი ღია დარჩა საქართველოში შემოსასევად. თუმცა სომხეთის დაცემის შემდეგ მთელი თითქმის შვიდი საუკუნე კიდევ მაინც გავუძელით ათასჯერ ჩვენზე ძლიერს მტრებსა, მაგრამ მთელი ჩვენი ისტორიული ღღენი მოვლალეთ და შევალეთ სამხრეთის კარის დაკეტას და ვერა გავაწყეთ-რა. ღონე-მიხდილმა და დაქანცულმა საქართველომ აიღო თავი და შეაფარა დიდ რუსეთის იმპერიას, მტერს არ დაჰნებდა და მეგობართავენ პირი ჰქმნა და მიიბრუნა.

განა ჩვენთვის-კი სანატრელია ესეთი დაქსაქსულობა სომხებისა! ღმერთმა მისცეთ ღონე და უნარი ერთად მოიყარონ თავი იქ, საიდანაც აყრილან და აქა-იქ გაფანტულან.

ხოლო ჩვენ ჩვენსას ნუ გვეცილებიან, ჩვენის სახელის გატეხით ნუ სცდილობენ თავიანთის სახელის კეთებასა და შემკობას.

ჩვენ, ბევრი გვქონდა, თუ ცოტა, შეგივრდომეთ, შემოგიხიზნეთ, გიძმეთ და შინ მტრად ნუ გვეკიდებით. „მტერისა შინა ყოლასა ლომისა გზასა ზედა წოლა სჯობია“, — ასე იტყოდნენ ძველნი ქართველნი, ასე ვამბობთ ჩვენც, ასევე იტყვის ყოველი გონიერი სომეხი.

შეცდომების გასწორება.

გვერდი:	სტრიქონი:	დაბეჭდილია:	უნდა იყოს:
120	ქვემ 7	предлагалъ	предлагалъ
126	ზემ. 2	აღეჟსადრე	აღეჟსანდრე
126	ზემ. 7	იოანნე	იოანნე
135	ქვემ. 6	გომსტრემი	გოლმსტრემი
144	ზემ. 2	დ.სამკიცებლად	დასამტკიცებლად.
180	ქვემ. 2	воображая	воображая